

บทที่ 2

แนวคิดและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

การศึกษาวิจัยการจัดการทรัพยากรธรรมชาติของเครือข่ายลุ่มน้ำแม่แรก ตำบลท่าผา อำเภอแม่แจ่ม จังหวัดเชียงใหม่ครั้งนี้ ผู้วิจัยได้ศึกษาเอกสารที่เป็นแนวคิดทฤษฎี และงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง เพื่อใช้เป็นแนวทางในการกำหนดกรอบ และประเด็นในการวิจัย คือ

1. แนวคิดการจัดการป่าชุมชน ในมิติทางวัฒนธรรม
2. แนวคิดวัฒนธรรมชุมชน
3. แนวคิดเครือข่ายลุ่มน้ำ ในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติ
4. แนวคิดการจัดการความขัดแย้งในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติ
5. แนวคิดการจัดการป่าชุมชน
6. แนวคิดการมีส่วนร่วมของประชาชนในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติ
7. งานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

1. แนวคิดเกี่ยวกับการจัดการป่าชุมชนโดยองค์กรชาวบ้านในมิติทางวัฒนธรรม

การจัดการทรัพยากรธรรมชาติขององค์กรชาวบ้าน เพื่อการรักษาไว้ซึ่งความอุดมสมบูรณ์ของทรัพยากรธรรมชาติ อันจะทำให้ชุมชนสามารถพึ่งพิงได้อย่างยั่งยืนและยังเป็นการเสริมสร้างศักยภาพ และความเข้มแข็งขององค์กรชาวบ้านทำให้การจัดการทรัพยากรป่าไม้ขององค์กรชาวบ้านบรรลุตามเป้าหมายดังกล่าวจำเป็นต้องอาศัยองค์ความรู้ทั้งภายในและภายนอกชุมชน และศึกษาทำความเข้าใจในมุมมองต่างๆ

ฉลาดชาย รมิตานนท์ อานันท์ กาญจนพันธุ์ และสันฐิตา กาญจนพันธุ์ (2536, หน้า 10 - 16) พบว่า มิติทางวัฒนธรรมมีความสัมพันธ์กับการจัดการป่าชุมชน โดยมีลักษณะที่สำคัญ 6 ประการ คือ

ประการที่หนึ่ง การมองความสัมพันธ์ระหว่างส่วนต่างๆ ของชีวิต และธรรมชาติ อย่างเป็นองค์รวม (Holistic approach) โดยไม่จำกัดอยู่ที่ด้านใดด้านหนึ่งเพียงด้านเดียว เช่น มองความสัมพันธ์ระหว่างคนกับป่าในฐานะเป็นวิถีชีวิตในระบบนิเวศเดียวกัน ที่ไม่อาจแบ่งแยกออกพิจารณาได้เด็ดขาดจากกัน เพราะความสัมพันธ์ดังกล่าวเป็นทั้งชีวิตทางวัฒนธรรม และประวัติศาสตร์ของสังคม

ประการที่สอง การเน้นที่วิถีคิด หรือระบบคิด ว่ามีความหลากหลายและซับซ้อน เป็นลักษณะสำคัญของการมองแบบองค์รวม หมายถึงหลักการและทางเลือกของการให้เหตุผล

เกี่ยวกับความสัมพันธ์ทางสังคม และธรรมชาติอย่างมีเงื่อนไขซึ่งแตกต่างจากระบบคุณค่าหรือค่านิยมตรงที่เป็นความเชื่อตายตัวแบบไม่มีเงื่อนไข ดังนั้นความคิดที่ว่าคนกับป่าอยู่ด้วยกันได้ หรือสิทธิของชุมชนจึงไม่ใช่ค่านิยม แต่เป็นวิธีคิดและทางเลือกที่วางอยู่บนเงื่อนไขของการยังชีพ และความสัมพันธ์กับธรรมชาติแบบยั่งยืน

ประการที่สาม การศึกษาจากมุมมองของผู้ถูกศึกษา ในที่นี้หมายถึงวิธีคิดหรือมุมมองของชาวบ้าน ซึ่งจะเป็นช่องทางสำคัญเบื้องต้นในการทำความเข้าใจต่อปัญหา ก่อนที่จะนำมาวิเคราะห์หาความเชื่อมโยงกับแง่มุมในส่วนอื่นๆ ต่อไป เพราะวิธีคิดของชาวบ้านนั้นถือว่าเป็นการสืบสานภูมิปัญญาท้องถิ่น ที่ได้ผ่านการตรวจสอบและผ่านการพิสูจน์ในสภาพความเป็นจริงมาเป็นเวลานาน จึงสามารถเป็นพื้นฐานหนึ่งของการศึกษาได้

ประการที่สี่ การให้ความสำคัญกับเรื่องของอุดมการณ์อำนาจ ซึ่งเป็นพื้นฐานในการจัดความสัมพันธ์ต่างๆ ระหว่างมนุษย์ มนุษย์กับสังคม และมนุษย์กับธรรมชาติ เช่นความเชื่อเรื่องความอุดมสมบูรณ์และการยังชีพ ที่ถือว่าเป็นอุดมการณ์พื้นฐานของการบังคับใช้ระเบียบและกฎเกณฑ์ในการจัดความสัมพันธ์ต่างๆ ทั้งหลายดังกล่าวมาแล้ว ตามนัยนี้อุดมการณ์อำนาจจะเกี่ยวข้องกับสิทธิและอำนาจของชุมชน

ประการที่ห้า การมองในแง่ของการผลิตซ้ำทางอุดมการณ์ (Ideological reproduction) หมายถึงการปรับเปลี่ยนวิธีคิดเกี่ยวกับอุดมการณ์อำนาจ ให้มีศักยภาพอย่างต่อเนื่องในการต่อสู้กับเงื่อนไขใหม่ตามสถานการณ์ที่เปลี่ยนแปลงไป เช่นการใช้วิธีคิดว่าด้วยเขตอภัยทาน เป็นพลังในการต่อต้านการทำลายป่าในปัจจุบัน

ประการสุดท้าย มนุษย์มีศักดิ์ศรี และมีสิทธิตามธรรมชาติที่จะใช้แรงงานเพื่อการดำรงชีพของตน ดังนั้นหากชุมชนกลุ่มใดถูกความคิดมาครอบงำให้ต้องสูญเสียความเป็นคน เช่น การกล่าวหาว่าชาวบ้านเป็นพวกทำลายป่า ทั้งๆ ที่พวกเขามีวัฒนธรรมในการอยู่ร่วมกับป่า พวกเขามีสิทธิตามธรรมชาติ ที่จะปลดปล่อยตัวเองจากการครอบงำนั้น ด้วยการแสดงออกทางวัฒนธรรม รูปแบบต่างๆ เช่น ความเป็นชุมชนในการร่วมตัวเพื่อรักษาป่า และลักษณะทางชาติพันธุ์ใดชาติพันธุ์หนึ่งที่มีกฎเกณฑ์ในการรักษาป่า เพื่อแสดงความเชื่อมั่นในศักยภาพของความ เป็นมนุษย์ในวัฒนธรรมของตนเอง

เสนห์ จามริก และคณะ (2536, หน้า 160) ได้เสนอแนวคิดในการมองป่าชุมชนจากมิติทางด้านวัฒนธรรม หมายถึงการมองความสัมพันธ์ระหว่างชีวิตมนุษย์กับธรรมชาติอย่างองค์รวมและรอบด้าน เช่น มองความสัมพันธ์ระหว่างคนกับป่าในฐานะเป็นวิถีชีวิตในระบบนิเวศเดียวกัน โดยไม่อาจแบ่งแยกออกจากกันได้โดยเด็ดขาด เพราะความสัมพันธ์ดังกล่าวเป็นทั้งพัฒนาการทางวัฒนธรรมและพัฒนาการทางประวัติศาสตร์ของชุมชนในป่าไปพร้อมกัน

การมองป่าชุมชนจากมิติทางด้านวัฒนธรรมเน้นการทำความเข้าใจในกับวิถีคิดของชุมชนที่มีวิถีชีวิตสัมพันธ์กับป่าว่ามีความหลากหลาย ลึกซึ้ง ซับซ้อน และมีรากเหง้าจากภูมิปัญญาท้องถิ่นซึ่งพัฒนาขึ้นอย่างต่อเนื่องมาหลายชั่วอายุคน การสืบสานภูมิปัญญาท้องถิ่นยังผลให้วิถีคิดซึ่งพัฒนาขึ้นจากความสัมพันธ์ระหว่างคนหรือชุมชนกับป่าเป็นวิถีคิดที่มีระบบ มีหลักเหตุผล ผ่านการตรวจสอบและการพิสูจน์ในชีวิตจริงมาเป็นเวลาช้านาน ดังนั้น เมื่อเราพูดถึงความคิดของชุมชน เช่น ความคิดเรื่อง “สิทธิชุมชน” ความคิดนี้จึงมิใช่เป็นเพียงการกล่าวอ้างอย่างเลื่อนลอย หากแต่เป็นวิถีคิดที่พัฒนาขึ้นจากปฏิสัมพันธ์ระหว่างคนกับธรรมชาติมาเป็นเวลานานมีพัฒนาการและพลวัตในตัวเอง

ในทำนองเดียวกัน การมองป่าชุมชนจากมิติด้านวัฒนธรรม ทำให้เรามองความเชื่อบางประการของชุมชน เช่น ความเชื่อเรื่องผิวน้ำของป่าชุมชนในภาคเหนือ ในบริบทของประวัติศาสตร์ และความสัมพันธ์ระหว่างชุมชนกับธรรมชาติ ความเชื่อนี้มิได้เป็นเพียงระบบคุณค่าหรือค่านิยมที่ไร้เหตุผล หากแต่เป็นวิถีคิดที่สะท้อนให้เห็นถึง “อุดมการณ์อำนาจ” ซึ่งเป็นพื้นฐานในการจัดระบบความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับมนุษย์ มนุษย์กับสังคม และมนุษย์กับธรรมชาติ ความเชื่อนี้เป็นพื้นฐานของการวางกฎระเบียบ ขอบบังคับและจารีตประเพณีต่างๆ เกี่ยวกับการจัดการทรัพยากรของชุมชนอย่างยั่งยืน อุดมการณ์อำนาจในรูปของความเชื่อดังกล่าวมีการผลิตซ้ำผ่านสมาชิกของชุมชนรุ่นแล้วรุ่นเล่า มีการปรับเปลี่ยนและประยุกต์ใช้ใหม่ตามสถานการณ์ที่เปลี่ยนแปลงไป เช่น การนำเอาความเชื่อเรื่องผิวน้ำมาเป็นพลังในการต่อต้านสัมปทานไม้ หรือการปรับความเชื่อทางศาสนามาเป็นพิธีกรรมการบวชป่า เพื่อเป็นพลังในการต่อสู้กับขบวนการลักลอบตัดไม้ของนายทุนจากภายนอก เป็นต้น

นอกจากนั้น มุมมองทางวัฒนธรรมเป็นการให้ความเคารพแก่เอกลักษณ์และความหลากหลายทางวัฒนธรรมของกลุ่มชาติพันธุ์ต่างๆ ซึ่งมีวิถีชีวิต จารีตประเพณี และกฎเกณฑ์ในการรักษาป่าที่แตกต่างกันออกไป มุมมองทางวัฒนธรรมยังเป็นการให้ความเคารพแก่ศักดิ์ศรี สิทธิในการเป็นมนุษย์ และสิทธิตามธรรมชาติในการใช้แรงงานเพื่อการดำรงชีวิตของมนุษย์ทุกกลุ่ม ดังนั้นหากชนกลุ่มใดถูกละเมิดจากจ้างสิทธิตามธรรมชาติให้ต้องสูญเสียความเป็นมนุษย์ เช่น การสร้างข้อกล่าวหาชาวบ้านว่าเป็นผู้ทำลายป่า ทั้งๆ ที่พวกเขามีวัฒนธรรมในการดำรงอยู่ร่วมกับป่า พวกเขาจึงมีสิทธิตามธรรมชาติที่จะปลดปล่อยตัวเองออกจากข้อกล่าวหาและการใช้อำนาจครอบงำจากภายนอกด้วยการแสดงออกทางวัฒนธรรมในรูปแบบต่างๆ เช่น การรวมตัวกันเพื่อรักษาป่าในชุมชนต่างๆ ทางภาคเหนือ หรือการต่อต้านโครงการจัดที่ทำกินให้เกษตรกรผู้ยากไร้ในป่าสงวนเสื่อมโทรม หรือ คจก. ภาคอีสาน เป็นต้น

2. แนวคิดวัฒนธรรมชุมชน

กฤษฎา บุญชัย (2542, หน้า 26) สรุปว่า จากสภาพความขัดแย้งระหว่างความเป็นจริงที่ปรากฏในชุมชน กับการโฆษณาชวนเชื่อเรื่องการพัฒนาของรัฐ ทำให้องค์กรพัฒนาเอกชนร่วมกับชาวบ้านพยายามแสวงหาการพัฒนาในทิศทางใหม่ เพื่อตอบสนองความต้องการของชาวบ้าน ซึ่งได้ค้นพบว่าในสังคมชนบท มีวัฒนธรรมในการแก้ปัญหา และจัดการพัฒนาที่มีพลังซึ่งรัฐไม่เคยให้ความสนใจมาก่อนนั่นคือ “ความเป็นชุมชน” หรือศักยภาพของชุมชนในการพัฒนาตนเองทั้งในด้านภูมิปัญญาท้องถิ่น การช่วยเหลือเกื้อกูลกัน ถึงแม้จะถูกบั่นทอนจากนโยบายการพัฒนาของรัฐก็ตาม แต่ศักยภาพของชุมชนดังกล่าวได้ปรากฏเด่นชัดในทุกด้าน ทั้งด้านการจัดการทรัพยากร ซึ่งปัจจุบันมีชาวบ้านรักษาป่าชุมชนนับพันๆ แห่งทั่วประเทศ

สุรเชษฐ์ เวชพิทักษ์ (2533) เสรี พงศ์พิศ (2529) และกาญจนา แก้วเทพ (2530) ได้จำแนกระบบความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์และสิ่งแวดล้อมไว้ 3 มิติ คือ

1. ความสัมพันธ์ระหว่างคนกับคน ซึ่งเป็นความสัมพันธ์ระหว่างเพื่อนบ้านหรือระบบเครือญาติเดียวกัน การช่วยเหลือเกื้อกูล การเรียนรู้ซึ่งกันและกันในระดับนี้เป็นการสร้างความสัมพันธ์กัน ภายในหน่วยย่อยของชุมชนจะมีความคุ้นเคยและกระชับแน่นแฟ้นกันมากในหมู่เครือญาติเดียวกัน

2. ความสัมพันธ์ระหว่างคนกับธรรมชาติ เป็นการแสดงถึงศักยภาพในการคิดค้นของมนุษย์โดยการเรียนรู้จากธรรมชาติ สิ่งแวดล้อม เพื่อนำมาใช้ให้เกิดประโยชน์กับการดำรงชีวิตของตนเองและมีความสอดคล้องกับธรรมชาติ อาทิ เครื่องมือในการทำการเกษตรหรือการพึ่งพาธรรมชาติเกี่ยวกับปัจจัย 4 คือ อาหาร ที่อยู่อาศัย เครื่องนุ่งห่มและยารักษาโรค

3. ความสัมพันธ์ระหว่างคนกับสิ่งเหนือธรรมชาติ เป็นการสร้างสัญลักษณ์แทนสิ่งศักดิ์สิทธิ์ซึ่งมีคุณและโทษกับมนุษย์ เพราะวามมนุษย์มีความปรารถนาที่จะได้รับความปลอดภัยและมีความหวังว่าอำนาจของสิ่งศักดิ์สิทธิ์นั้นจะช่วยได้ ดังนั้นเพื่อดำรงรักษาสถานะอำนาจแห่งสิ่งศักดิ์สิทธิ์ที่มนุษย์ได้สร้างจากความคิดคำนึงของตนและถ่ายทอดไปสู่คนรุ่นหลังๆ ต่อมาได้ด้วยการประกอบพิธีกรรมที่เคร่งครัดและการทำอย่างต่อเนื่อง จนกลายเป็นปฏิบัติการที่เชื่อมโยงกับอุดมการณ์ความเชื่อของคนในสังคมนั้น

ในการวิจัย “พลวัตของชุมชนในการจัดการทรัพยากรสถานการณ์ในประเทศไทย” อานันท์ กาญจนพันธุ์ บรรณาธิการ จามะรี เชียงทอง (2536, หน้า 14-15) ได้สรุปความเห็นเกี่ยวกับวัฒนธรรมชุมชนในว่า วัฒนธรรมชุมชน ความเจริญเติบโตขององค์กรพัฒนาเอกชนตั้งแต่หลังปี พ.ศ. 2520 เป็นต้นมา ปฏิเสธไม่ได้ว่าเกิดขึ้นควบคู่กับกรอบคิดในเรื่อง “ศักยภาพชุมชน” “ภูมิปัญญาท้องถิ่น” และ “Empowerment” หรือการเพิ่มอำนาจให้แก่ชุมชนโดยเฉพาะ

อย่างยิ่งในพื้นที่ภาคเหนือตอนบน บทบาทขององค์กรพัฒนาเอกชนอย่างเช่น สมาคมทอริกแห่งประเทศไทย และการทำงานในพื้นที่ของ บาทหลวงนิพนธ์ เทียมวิหาร (บุญเทียน ทองประสาน) มีความสำคัญอย่างยิ่งในการสร้างความตื่นตัวทั้งในทางปฏิบัติ และทั้งในทางแนวคิดทฤษฎีในเรื่องของศักยภาพชุมชน นักวิชาการผู้หนึ่งซึ่งทำงานใกล้ชิดในทางความคิดกับองค์กรเอกชนองค์กรนี้คือ กาญจนา แก้วเทพ

แนวคิดวัฒนธรรมชุมชนของบาทหลวงนิพนธ์ เทียมวิหาร (บุญเทียน ทองประสาน) สามารถสรุปแนวคิดวัฒนธรรมชุมชนได้ 2 ประการ คือ

- ชุมชนมีวัฒนธรรมของตนอยู่แล้ววัฒนธรรมนี้ให้คุณค่าแก่ความเป็นคน และแก่ชุมชนที่มีความผสมกลมกลืน
- วัฒนธรรมชุมชนเป็นพลังผลักดันการพัฒนาชุมชนที่สำคัญที่สุด จะใช้เป็นประโยชน์ได้ก็เมื่อมีการปลูกให้สมาชิกแห่งชุมชนมีจิตสำนึกรับรู้ในวัฒนธรรมของตน

ชุมชนมีวัฒนธรรมของตนอยู่แล้ว คือมีระบบคุณค่าที่รวบรวมมาได้จากประวัติศาสตร์ เป็นบทสรุปของความคิดและการปฏิบัติของชุมชนนั้นๆ เป็นวิถีชีวิตและทิศทางของการพัฒนาของชุมชนที่ชาวบ้านสรุปขึ้นมา แกนกลางของวัฒนธรรมชุมชนคือการให้ความสำคัญแก่ความเป็นคน และแก่ความผสมกลมกลืนกันในชุมชน การที่ชุมชนหรือหมู่บ้านอยู่มาได้เป็นเวลายาวนาน เพราะว่ามีวัฒนธรรมผสมกลมกลืนกันในชุมชน ทั้งในขณะปัจจุบันระหว่างสมาชิกด้วยกัน และหากนับย้อนขึ้นสมาชิกก็มีบรรพบุรุษร่วมกันด้วย การพัฒนาชุมชนจึงต้องเริ่มจากฐานวัฒนธรรมชุมชนซึ่งเป็นปรากฏการณ์ที่แข็งแกร่งที่สุดของชาวบ้าน ถ้ามีวัฒนธรรมชุมชนเข้มแข็งการรวมกลุ่มของชาวบ้านเพื่อทำกิจกรรมจะสำเร็จได้ไม่ยาก การต่อต้านการเอารัดเอาเปรียบจากภายนอกจะทำได้ บาทหลวงนิพนธ์เชื่อว่าวัฒนธรรมชุมชนยังคงอยู่เพราะชุมชนมีกลไกการผลิตซ้ำทางวัฒนธรรม ซึ่งแม้ว่าจะมีปัจจัยใหม่เข้ามา สิ่งเดิมก็ยังอยู่และเมื่อปฏิบัติไปนานเข้าก็กลายเป็นพิธีกรรม คงอยู่คู่กับชุมชนตลอดเวลายาวนาน

แนวคิดวัฒนธรรมชุมชน จัดเป็นความคิดแบบอนาธิปไตย แต่เน้นที่ราษฎรธรรมดาที่ชุมชนหมู่บ้าน และการโยกหมู่บ้านเข้าด้วยกัน เน้นการจัดองค์กรต่างๆ ของประชาชน ของชุมชนของท้องถิ่น ต้องกระจายอำนาจออกจากรัฐมาอยู่ที่องค์กรเล็กๆ ของประชาชน ชุมชนจึงจะสามารถต่อรองอำนาจรัฐได้ ไม่ใช่ประชาธิปไตยของระบอบเผด็จการแต่เป็นประชาธิปไตยของราษฎรธรรมดา

ฉัตรทิพย์ นาถสุภา เคยให้ความเห็นเกี่ยวกับวัฒนธรรมชุมชนไว้ดังนี้ “แนวคิดวัฒนธรรมชุมชนมีที่มา 2 ทาง เกิดขึ้นในช่วงไล่ๆ กับที่ผมลงไปศึกษาหมู่บ้าน คือผมลงหมู่บ้าน

ปี พ.ศ. 2521 เขาเริ่มประชุมที่สวทศนิเวศ (บางปู จังหวัดสมุทรปราการ) ปี พ.ศ. 2521 แต่ผมลงไปทำก่อนโดยไม่เกี่ยวกับเขา ผมทำเพราะผมอยากรู้เรื่องชุมชน ผมอ่านประวัติศาสตร์รู้สึกว่ามันขาดชีวิตความเป็นอยู่ของคนไทยส่วนใหญ่ไป จึงลงไปแต่พวกวัฒนธรรม พวก NGOs เป็นอีกกระแสความคิดหนึ่ง”

“NGOs มีคนสำคัญในเรื่องนี้ 2 คน คือ บาทหลวงนิพจน์ เทียมวิหาร กับคุณบำรุง บุญปัญญา บาทหลวงนิพจน์ได้ความคิดมาจากต่างประเทศเป็นความคิดที่มาจากวาติกันที่ 2 ซึ่งบอกว่า “ถ้าจะนำศาสนาคริสต์ไปสู่ชนพื้นเมืองทั้งหลายในโลกนี้ทางฝ่ายคาทอลิกต้องเข้าใจวัฒนธรรมพื้นเมือง และทำให้ศาสนาคริสต์กลายเป็นศาสนาพื้นเมือง มิใช่ปรับเปลี่ยนให้เป็นตะวันตก”

“แนวทางที่สองเกิดขึ้นในประเทศไทย คุณบำรุง กับกลุ่มนักพัฒนายุคแรกไปทำงานมูลนิธิพัฒนาชนบท ที่จังหวัดชัยนาท ไปสัมผัสด้วยตัวเองว่าวัฒนธรรมมี 2 กระแส ตอนนั้นยังไม่เรียกว่าวัฒนธรรมชุมชน เรียกว่า วัฒนธรรม 2 กระแส รู้แต่ว่าด้านหนึ่งคือวัฒนธรรมทุนนิยม อีกด้านคือวัฒนธรรมชาวบ้าน เห็นว่ามี 2 กระแสต่างกันมาก จึงเรียกว่า 2 วัฒนธรรม 2 กระแส แล้วจึงคิดว่าถ้าจะพัฒนาต้องยึดแนววัฒนธรรมชาวบ้าน”

“ผมไปเสวนากับกลุ่มแนวคิดวัฒนธรรมชุมชนสาย NGOs เราพูดเรื่องเดียวกันแต่พื้นที่อย่างที่คุณว่า เริ่มมาคนละแบบ แต่เราเข้ากันได้ดีในการสัมมนาที่สวทศนิเวศ เรามาคุยกันเรื่องนี้ มีหนังสือเล่มหนึ่ง แนวคิดวัฒนธรรมชุมชนกับการพัฒนาประเทศ หรืออะไรคล้ายๆ นี้ตามออกมา”

“ผมเห็นการมีอยู่ของชุมชน และความเป็นตัวของตัวเอง เห็นความตึงตังต่างๆ เห็นน้ำใจของชุมชน ความร่วมมือของชุมชน การอยู่ร่วมกันอย่างเป็นพี่น้อง การรักษาความสัมพันธ์กับบรรพบุรุษ ฐานของสิ่งแวดล้อมที่มีความอุดมสมบูรณ์”

“ผมว่า ถ้าเราเอาชุมชนไว้เอาเรื่องทางด้านจิตใจไว้ เก็บสิ่งดีๆ ที่สมัยศักดินาและสมัยปัจจุบันไม่สามารถทำลายได้ไว้แล้วเพิ่มขีดความสามารถของชุมชน เอาเทคโนโลยีไปให้สร้างเครือข่ายได้...”

“นักพัฒนาให้คำว่า “ชุมชน” ผมใช้คำว่า “หมู่บ้าน” ตอนหลังเลยเรียกรวมว่า “ชุมชนหมู่บ้าน” เดียวนี้ก็ยังใช้ ชุมชนหมู่บ้าน แต่แนวคิดเราเรียกแนวคิดวัฒนธรรมชุมชน” (ศิริพร, 2540 : สัมภาษณ์พิเศษ)

3. แนวคิดเครือข่ายลุ่มน้ำในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติ

แนวคิดเครือข่ายและการจัดการทรัพยากรในลุ่มน้ำ เป็นแนวความคิดที่มุ่งชี้ให้เห็นว่า การศึกษาเรื่องการจัดการทรัพยากรจะต้องอยู่ภายใต้บริบทของระบบนิเวศหนึ่ง จึงจะสามารถมองเห็นความสัมพันธ์ที่ต้องพึ่งพากันขององค์ประกอบต่างๆ ทั้งทางกายภาพและสังคมได้ชัดเจน โดยในการศึกษานี้จะจำกัดอยู่ในขอบเขตของลุ่มน้ำขนาดเล็ก และพื้นที่ที่ใช้ทรัพยากรร่วมกัน เช่นภูเขาลูกเดียวกัน ลำน้ำสายเดียวกัน หรือพื้นที่ป่าแห่งเดียวกัน โดยพยายามจะศึกษาหาความสัมพันธ์ดังกล่าวในลักษณะของระบบเครือข่าย ว่ามีพัฒนาการในการเกิดเครือข่ายลุ่มน้ำในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติ และการจัดการทรัพยากรธรรมชาติภายในลุ่มน้ำ ของเครือข่ายลุ่มน้ำว่ามีรูปแบบการจัดการอย่างไรบ้าง ในสถานะที่เกิดการเปลี่ยนแปลงทั้งภายในและภายนอกระบบนิเวศดังกล่าว ในที่นี้เครือข่ายหมายถึงรูปแบบของกฎเกณฑ์และการจัดการที่เกี่ยวข้องกับการแลกเปลี่ยน และการพึ่งพากันระหว่างองค์กรชุมชนภายในลุ่มน้ำ รวมถึงการร่วมกลุ่มองค์กรชุมชนด้านการจัดการทรัพยากรธรรมชาติของแต่ละชุมชน จัดตั้งองค์กรเครือข่ายลุ่มน้ำ

การสร้างเครือข่ายองค์กรชาวบ้านภายในท้องถิ่นหรือภายในลุ่มน้ำเดียวกัน ในระยะแรก มีวัตถุประสงค์เพื่อวางกฎเกณฑ์และวางแผนในการจัดการทรัพยากรระหว่างชุมชน เพื่อให้รับรองกฎเกณฑ์และเขตแดนของแต่ละชุมชน โดยผ่านองค์กรท้องถิ่นต่างๆ เช่นสภาตำบล คณะกรรมการจัดการลุ่มน้ำ และเครือข่ายของระบบเหมืองฝาย เป็นต้น ในปัจจุบันแนวทางนี้ส่วนหนึ่งมีเพื่อยอมรับให้องค์กรชุมชนมีอำนาจในการจัดการทรัพยากรตามกฎหมาย

เกษม จันทรแก้ว (2539, หน้า 6) ได้อธิบายถึงการจัดการลุ่มน้ำว่า การจัดการลุ่มน้ำเป็นงานสำคัญของการพัฒนาแหล่งน้ำ กล่าวคือ มีแนวคิด มโนทัศน์ในการเก็บรักษา จัดหา และควบคุมน้ำให้ผู้ใช้น้ำ ได้มีการใช้สอยตลอดเวลา มีปริมาณมากพอและคุณภาพดี ในกรณีที่พื้นที่ถูกแผ้วถางทำลาย น้ำอาจไม่ถูกเก็บไว้ในดิน มักก่อให้เกิดปัญหาขาดแคลนน้ำในฤดูแล้ง และการมีน้ำมากเกินไปในฤดูฝนซึ่งจะแปรเป็นอุทกภัย โดยเฉพาะในเขตร้อน

การจัดการลุ่มน้ำเป็นเรื่องของการจัดการ จัดสรรที่ดิน ให้มีการใช้ประโยชน์ตามสมรรถนะที่ดินนั้นๆ เพราะที่ดินหนึ่งจะมีสรรพสิ่งหลากหลายมากมาย จำเป็นต้องกำหนดให้ชัดเจนว่าที่ใดควรจะทำอะไรได้ ที่ใดทำอะไรไม่ได้

เกษม จันทรแก้ว (2539, หน้า 16) กล่าวถึงแผนการจัดการลุ่มน้ำว่า แผนการจัดการลุ่มน้ำที่มีประสิทธิภาพแล้ว จะสามารถรักษาสมรรถภาพยั่งยืนของพื้นที่ลุ่มน้ำโดยทำการป้องกันการใช้ทรัพยากรลุ่มน้ำที่ผิดหลักวิชาการ เพื่ารวังความผิดปกติในระหว่างการใช้และ

การฟื้นตัว การตั้งตัว การฟื้นฟู แหล่งเสื่อมโทรมให้ฟื้นคืนสภาพ และทะนุบำรุงให้อยู่ในสภาพที่ดีตลอดไป สิ่งเหล่านี้ล้วนเป็นภารกิจของการจัดการลุ่มน้ำ

เกษม จันทรแก้ว (2539, หน้า 47) กล่าวไว้ว่า พื้นที่ลุ่มน้ำในธรรมชาตินั้นมีความหลากหลายของ Patch หรือสรรพสิ่งคละกัน เป็น Landscape คือมีทั้ง พืช สัตว์ ดิน น้ำ ถนน เมือง อุตสาหกรรม ป่าไม้ มนุษย์ โบราณสถาน วัดวาอาราม ฯลฯ อยู่รวมกันเป็นกลุ่ม

4. แนวคิดการจัดการความขัดแย้งในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติ

ยศ สันติสมบัติ (2543, หน้า 110-111) ได้อธิบายไว้ในงานวิจัย “พลวัตของชุมชนในการจัดการทรัพยากรสถานการณ์ในประเทศไทย” แม้ว่ารัฐจะแผ่ขยายอำนาจเข้าไปจัดการทรัพยากรเพิ่มมากขึ้นเรื่อยๆ โดยเฉพาะอย่างยิ่งการโอนทรัพยากรป่ามาเป็นของรัฐ หรือการพยายามแยกคนออกจากป่าอย่างเด็ดขาด ด้วยข้อกำหนดของกฎหมายที่รัฐได้ตราขึ้นมาในภายหลัง หากแต่โดยสภาพความเป็นจริงแล้ว เราจะพบว่าบทบัญญัติดังกล่าวแทบจะไม่มีผลในทางปฏิบัติได้อย่างจริงจัง ทั้งนี้เป็นเพราะว่ากระแสจารีตประเพณีที่สั่งสมสืบสานกันเรื่อยมาจากบรรพชน ยังมีผลบังคับใช้เป็นกฎหมายของชุมชนที่แข็งแกร่งกว่ากฎหมายที่รัฐบัญญัติขึ้นภายหลัง ข้อเท็จจริงของป่าชุมชนที่อยู่ในเวลานี้มิใช่เป็นเหตุบังเอิญ หากแต่เป็นผลของประวัติศาสตร์จากพบวัดของจารีตประเพณีที่ก่อรูปเป็นวิถีชีวิตของราษฎรในชุมชนท้องถิ่น การที่กฎหมายไม่สามารถบังคับใช้ได้ทางปฏิบัติ เป็นเพราะช่องว่างของกฎหมายที่ปฏิเสธจารีตประเพณีของชุมชน ซึ่งเป็นรากเหง้าของสังคมไทยนั่นเอง

ความลักลั่นระหว่างกฎหมายของรัฐกับจารีตประเพณีของชุมชนท้องถิ่นเป็นสาเหตุสำคัญของปัญหาความขัดแย้งระหว่างชาวบ้านกับรัฐ ซึ่งมีแนวโน้มว่าจะรุนแรงมากยิ่งขึ้นเรื่อยๆ งานวิจัยนี้ได้เสนอว่าทางออกที่ดีที่สุดในเรื่องนี้ก็คือ การที่ทั้งกฎหมายของรัฐ และจารีตประเพณีของชุมชนจะต้องไปด้วยกัน ดังนั้นแนวคิดกระแสหลักของรัฐที่ลิดรอนสิทธิของชุมชน โดยถือว่าตนเป็นเจ้าของทรัพยากร เป็นผู้ออกกฎหมายและใช้บังคับกฎหมายจะต้องยุติลง นั่นคือ รากฐานแนวคิดเชิงกฎหมายเกี่ยวกับทรัพยากรต้องเปลี่ยนแปลง จากการที่ถือว่าทรัพยากรเป็นของรัฐและองค์กรของรัฐเท่านั้น ที่จะควบคุม และจัดสรรทรัพยากรไปสู่รากฐานแนวคิดใหม่ที่ว่าทรัพยากรเป็นของปวงชน และเป็นภาระหน้าที่ร่วมกันของชุมชนและรัฐที่จะต้องรักษา และจัดการทรัพยากรอย่างสมดุล ยั่งยืนและเป็นธรรม

จากเอกสารประกอบการฝึกอบรมหลักสูตร “การแก้ปัญหาความขัดแย้งในการจัดการทรัพยากรป่าไม้” วิฑูรย์ วิริยะสกุลธรณ์ ได้อธิบายว่า ความขัดแย้งเป็นเรื่องธรรมชาติที่เกิดขึ้นทุกหนทุกแห่ง เมื่อมนุษย์มีปฏิสัมพันธ์กัน ซึ่งอาจผลกระทบต่อด้านบุคคล และองค์การทั้งใน

ทางบวก และทางลบ ซึ่งจะก่อให้เกิดปฏิกิริยาต่างๆ ตามมา เพราะความขัดแย้งจะก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลง ความขัดแย้งในตัวเองไม่ใช่ปัญหา แต่ปัญหาอยู่ที่ว่าเราจะจัดการหรือควบคุม หรือจำกัดขอบเขตความขัดแย้งไว้ได้อย่างไร และหาวิธีแก้ปัญหายังไง

ความขัดแย้งเป็นลักษณะทางด้านทัศนคติ ความรู้สึก และภาวะทางจิตที่มีสาเหตุ มีกระบวนการ และมีผลปรากฏให้เห็นได้ชัดเจน ความขัดแย้งจะเกิดขึ้นได้ทั้งภายในตัวบุคคล และเกิดขึ้นภายนอกตัวบุคคล ซึ่งอาจเกิดขึ้นระหว่างบุคคลกับบุคคล บุคคลกับกลุ่ม บุคคลกับองค์กร กลุ่มกับกลุ่ม และองค์กรกับองค์กร เมื่อเกิดความขัดแย้งขึ้น ทั้งสองฝ่ายก็จะมีปฏิกิริยาต่อต้านกัน พยายามที่จะทำให้ฝ่ายหนึ่งฝ่ายใดชนะ หรือมีอำนาจเหนืออีกฝ่ายหนึ่ง

ลักษณะที่สื่อให้เห็นว่าเกิดความขัดแย้งขึ้น คือ

1. ความรู้สึกไม่สบายใจ จะเกิดขึ้นกับบุคคลที่เกี่ยวข้อง
2. เหตุการณ์บางอย่างที่เกิดขึ้นที่สื่อให้เห็นความขัดแย้ง เช่นการโต้เถียง การทะเลาะกัน
3. เกิดความเข้าใจผิดจากระดับต่ำหรือเพียงเล็กน้อยจนไปสู่ระดับสูง ทำให้เกิดความไม่เข้าใจซึ่งกันและกัน
4. เกิดความตึงเครียดซึ่งจะมีอาการที่แสดงออกให้เห็นเช่นปวดหัว ปวดท้อง อาการเวียนหัว
5. เกิดวิกฤตการณ์ เช่น เกิดการโต้เถียงกันรุนแรง หรือเกิดการต่อสู้ หรือพฤติกรรมอื่น เช่น ชี้น้ำคำกัน เป็นต้น

สาเหตุของความขัดแย้ง

1. สาเหตุทางด้านส่วนบุคคล เช่นการรับรู้ ทัศนคติ ความสนใจ บุคลิกภาพ อารมณ์ ค่านิยม อุดมคติ และความต้องการ
2. สาเหตุทางสังคม ซึ่งเป็นสาเหตุที่ก่อให้เกิด ความขัดแย้งได้ เช่น เพศ การศึกษา ความเชื่อ วัฒนธรรม ค่านิยมทางสังคม เศรษฐกิจ อำนาจ และตำแหน่งหน้าที่และการเมือง
3. สาเหตุทางกายภาพ โดยเฉพาะทางด้านวัตถุ และสิ่งอำนวยความสะดวกต่างๆ ตลอดจนทรัพยากรตามธรรมชาติ และวัสดุอุปกรณ์ต่างๆ

ฉลาดชาย รมิดานนท์ อานันท์ กาญจนพันธุ์ และสันติ์ดา กาญจนพันธุ์ (2536, หน้า 156-158) ได้กล่าวถึงการปรับตัวของชาวบ้านในการแก้ไขปัญหาคความขัดแย้ง ว่า ในปัจจุบัน

เมื่อชาวบ้านต้องเผชิญกับปัญหาในยุคของการแข่งขันทรัพยากรซึ่งทวีความซับซ้อนและรุนแรงมากขึ้น พบว่าประเพณีท้องถิ่นมีข้อจำกัดในการแก้ปัญหาภัยกับภายนอกชุมชน แต่ชาวบ้านได้แสดงศักยภาพในการปรับตัวเพื่อแก้ปัญหาโดยการคิดค้นแนวทางในการแก้ไขปัญหาคความขัดแย้งที่หลากหลายและได้ผสมผสานวิธีการต่างๆ ทั้งที่เป็นทางการและไม่เป็นทางการ ทั้งการช่วยตัวเองและการประสานกับองค์กรภายนอก ในช่วงของการปรับตัวนี้อาจสรุปแนวทางการแก้ปัญหาออกได้ 6 รูปแบบใหญ่ๆ คือ

รูปแบบแรก การปรับใช้ประเพณีและการเจรจาตกลงที่ไม่เป็นทางการ เช่น การจับกุมผู้ละเมิดกฎการใช้ทรัพยากรและปรับไหม ซึ่งมีความยืดหยุ่น เพราะชุมชนสามารถตัดสินใจปัญหาได้ด้วยตัวเอง แต่เหมาะสมสำหรับการแก้ปัญหาความขัดแย้งภายในชุมชน และชุมชนใกล้เคียงเท่านั้น ในกรณีที่ใช้กับผู้มีอิทธิพลภายนอกชุมชนจะมีปัญหา เพราะจะไม่ได้รับการยอมรับ ดังนั้นหากผู้มีอิทธิพลไม่ทำอะไรๆ รุนแรงแล้ว ชาวบ้านมักจะนิ่งเฉยเสีย หรือเพียงแจ้งให้เจ้าหน้าที่รับรู้เท่านั้น อย่างไรก็ตาม ประเพณีก็มีการปรับเปลี่ยนเพื่อให้ทันกับสถานการณ์อยู่เสมอ ซึ่งมักจะใช้การประทุมตกลงกันแบบเอกฉันท์ จะไม่ใช้การลงคะแนนเสียง และหากยังตกลงไม่ได้ก็จะรอไว้ก่อน ดังจะเห็นได้จากกรณีของผู้นำบ้านน้ำไคร้ที่ถกเถียงถึงแนวทางในการอนุญาตให้ตัดไม้ในป่าชุมชนซึ่งยังไม่มีข้อยุติ แสดงว่าการใช้ประเพณีมีความยืดหยุ่นและไม่ตายตัวเหมือนกฎหมาย การใช้ประเพณีสะท้อนให้เห็นว่าชาวบ้านต้องการแก้ปัญหาด้วยตัวเองมากกว่าที่จะปล่อยให้อำนาจจากภายนอกมากำหนด ดังนั้น หากตกลงกันตามประเพณีท้องถิ่นได้ ชาวบ้านจะไม่ยอมส่งเรื่องให้เจ้าหน้าที่ของรัฐเด็ดขาดเพราะการปฏิบัติเช่นนั้นเท่ากับแสดงว่าชุมชนไร้อำนาจ และที่สำคัญจะเป็นการเพิ่มปัญหา เพราะในสายตาชาวบ้านถือว่าการกระทำที่แตกหัก จึงมักไม่ทำกัน

รูปแบบที่สอง การรวมตัวกันเคลื่อนไหวคัดค้านและการต่อต้าน มักจะใช้กับกรณีที่ผู้มีอิทธิพลจากภายนอกละเมิดทรัพยากรและจารีตของชุมชน หรือการบังคับใช้กฎหมายของรัฐที่ชาวบ้านเห็นว่าไม่เป็นธรรม เช่น การต่อต้านบริษัททำไม้สัมปทาน การบุกรุกตัดไม้เถื่อนของนายทุน รวมถึงการคัดค้านนโยบายของรัฐที่กระทบต่อทรัพยากรของชุมชน เช่น การสร้างเขื่อน การปลูกป่าทับที่ดินทำกินของชาวบ้าน นอกจากนั้นก็มี การต่อต้าน และขับไล่ชาวเขาที่เข้ามาบุกรุกพื้นที่ป่า เช่นที่ บ้านน้ำไคร้

รูปแบบที่สาม การสร้างเครือข่ายองค์กรชาวบ้านภายในท้องถิ่นหรือภายในลุ่มน้ำเดียวกัน ในระยะแรก มีวัตถุประสงค์เพื่อวางกฎเกณฑ์และวางแผนในการจัดการทรัพยากรระหว่างชุมชน เพื่อให้รับรองกฎเกณฑ์และเขตแดนของแต่ละชุมชนโดยผ่านองค์กรท้องถิ่นต่างๆ เช่น สภาตำบล คณะกรรมการจัดการลุ่มน้ำและเครือข่ายของระบบเหมืองฝาย เป็นต้น

ในปัจจุบันแนวทางนี้ส่วนหนึ่งมีวัตถุประสงค์ที่จะเพิ่มอำนาจต่อรองกับรัฐ และเสริมสร้างองค์กรชุมชนให้เข้มแข็งเพื่อยอมรับให้องค์กรชุมชนมีอำนาจในการจัดการทรัพยากรตามกฎหมาย

รูปแบบที่สี่ การประสานงานกับรัฐ เพื่อสร้างความชอบธรรมให้กับการจัดการแก้ปัญหา เพื่อให้รัฐรับรองข้อตกลงระหว่างหมู่บ้าน และเพื่อคานอำนาจผู้มีอิทธิพลที่ถูกจับกุมในการละเมิดทรัพยากรของชุมชน มีวิธีดำเนินการหลายอย่าง เช่น การแจ้งให้เจ้าหน้าที่เข้ามาร่วมรับรู้และแก้ปัญหา การร้องเรียนเจ้าหน้าที่ในกรณีที่หน่วยงานของรัฐมาละเมิดสิทธิการใช้ทรัพยากรของชาวบ้านตามประเพณี เช่น การปลูกป่าทับที่ดินทำกินของชาวบ้านน้ำใคร่ชาวบ้านจะขอให้หน่วยงานราชการชดเชยค่าเสียหาย แต่มักไม่ได้รับการตอบสนองจากรัฐนัก แจ้งราชการให้มารับรองการกำหนดเขตป่าชุมชนระหว่างชุมชน และการเชิญเจ้าหน้าที่มาทำแผนที่ป่าชุมชน เพื่อให้ชาวบ้านใกล้เคียงยอมรับอาณาเขตของป่าชุมชน เป็นต้น

รูปแบบที่ห้า การต่อรองกับรัฐ เพื่อให้รับรองสิทธิชุมชนในการจัดการทรัพยากรตามกฎหมาย ซึ่งจะเพิ่มศักยภาพให้แก่ชุมชนในการแก้ปัญหาข้อขัดแย้งกับภายนอกได้ดีขึ้น มีวิธีดำเนินการที่แสดงถึงความพยายามที่จะปรับประเพณีและการปฏิบัติที่ไม่เป็นทางการให้เป็นทางการมากขึ้น เพื่อให้ทางราชการยอมรับ เริ่มตั้งแต่การตั้งคณะกรรมการป่าชุมชนอย่างเป็นทางการ มีการทำกฎเกณฑ์ท้องถิ่นให้เป็นลายลักษณ์อักษร ในรูปของการจัดบันทึกการตัดสินใจ ความผิดของคณะกรรมการชุมชน และออกเป็นประกาศของชุมชนที่ชาวบ้านส่วนใหญ่เห็นชอบ การจัดอาสาสมัครออกตรวจป่า และขอเข้ารับการอบรมจากรัฐ ตลอดจนการหาช่องทางทำงานร่วมกับรัฐ เช่น การร่วมจัดโครงการปลูกป่ากับรัฐ นอกจากนั้นคณะกรรมการชุมชนยังพยายามแสวงหาข้อตกลงภายในชุมชน เพื่อปรับปรุงเทคนิคและวิธีการใช้ทรัพยากร ที่แสดงให้เห็นว่าตระหนักในความสำคัญของการอนุรักษ์ เช่น การลดพื้นที่ทำไร่ในเขตต้นน้ำลง การห้ามเผาถ่าน และการทำแนวป้องกันไฟป่าเพื่อให้รัฐยอมรับบทบาทคณะกรรมการมากขึ้น

ประการสุดท้าย การประสานงานกับหน่วยงานภายนอกอื่นๆ เช่น นักวิชาการ องค์กรพัฒนาเอกชน และสื่อมวลชนต่างๆ เพื่อเพิ่มอำนาจขององค์กรชาวบ้านในการต่อรองกับรัฐ และผู้มีอิทธิพลที่มีปัญหาในการแย่งใช้ทรัพยากรกับชุมชนนอกจากนั้นยังเป็นช่องทางในการแลกเปลี่ยนประสบการณ์และการเรียนรู้วิธีการแก้ปัญหากับชุมชนอื่นๆ เช่น องค์กรพัฒนาเอกชนได้จัดให้ชาวบ้านมาร่วมประชุม เพื่อแสดงความคิดเห็นเกี่ยวกับร่างพระราชบัญญัติป่าชุมชนที่รัฐกำลังพิจารณาอยู่ ช่วยให้ชาวบ้านเรียนรู้ปัญหาของกฎหมายก่อนที่จะประกาศเป็นพระราชบัญญัติ ซึ่งจะมีส่วนช่วยเสริมองค์กรชาวบ้านให้เข้มแข็ง และรู้เท่าทันปัญหาที่เกิดจากความสัมพันธ์กับรัฐมากขึ้น ชาวบ้านเริ่มยอมรับบทบาทของหน่วยงานภายนอกเหล่านี้มากขึ้น

ในกระบวนการแก้ไขปัญหาระยะยาว เพราะหน่วยงานภาคเอกชนจะมีส่วนช่วยส่งเสริมความรู้ร่วมกับชาวบ้านในการวางแผนการใช้ทรัพยากร พัฒนาศักยภาพทางเศรษฐกิจ ส่งเสริมองค์กรชาวบ้านให้เข้มแข็ง และที่สำคัญช่วยเพิ่มอำนาจในการต่อรองกับรัฐ ซึ่งเป็นปัญหาที่ชาวบ้านยังขาดประสบการณ์อยู่

5. แนวคิดการจัดการป่าชุมชน

ยศ สันตสมบัติ (2543, หน้า 101) กล่าวว่าไว้ใน “พลวัตของชุมชนในการจัดการทรัพยากรกระบวนการทัศน์และนโยบาย” สรุปประเด็นป่าชุมชนไว้ว่า ป่าชุมชนหรือการจัดการป่าและทรัพยากรธรรมชาติอื่นๆ โดยราษฎรในท้องถิ่น จึงมีใช้เรื่องแปลกใหม่ หากแต่มีประวัติความเป็นมา ยาวนาน และปรากฏให้เห็นอย่างแพร่หลายในชุมชนชนบท ชาวบ้านอาจเรียกป่าชุมชนโดยใช้ชื่อที่แตกต่างกันออกไปในแต่ละภูมิภาค และตามประโยชน์ใช้สอยหรือลักษณะที่ตั้งของป่า เช่น ป่าต้นน้ำในภาคเหนือ หรือป่าโคก ป่าทาม ในภาคอีสาน เป็นต้น แต่ความหมายโดยรวมก็คือ ป่าที่ชาวบ้านถือว่าเป็นของส่วนรวมหรือ “ป่าหน้าหมู่บ้าน” ตามคำเรียกขานของชาวบ้านในภาคเหนือ ป่าชุมชนเป็นรูปแบบหนึ่งของประเพณีการอนุรักษ์ป่าของชาวบ้าน ซึ่งเชื่อมโยงอย่างแนบแน่นกับวัฒนธรรมการผลิตในภาคเกษตร โดยมีจารีตประเพณีและความเชื่อในสิ่งศักดิ์สิทธิ์เป็นพื้นฐานในการจัดระบบความสัมพันธ์ระหว่างคนและชุมชน กับทรัพยากรธรรมชาติ

กรมป่าไม้ได้พยายามจำแนกป่าชุมชนออกเป็นประเภทต่างๆ เพื่อทำความเข้าใจเกี่ยวกับการดำเนินการของกรมป่าไม้ ในการจัดทำแผนการส่งเสริมพัฒนาป่าชุมชนให้ชัดเจนปัจจัยที่เป็นตัวกำหนดจำแนกประเภทป่าชุมชนที่สำคัญได้แก่ ลักษณะสภาพป่าและความเป็นมาตลอดจนวัตถุประสงค์ของชุมชน ซึ่งทำให้จำแนกเป็นประเภทใหญ่ๆ ได้ 2 ประเภทดังนี้

1. ป่าชุมชนดั้งเดิม
2. ป่าชุมชนพัฒนา

ป่าชุมชนดั้งเดิม ลักษณะสภาพป่าโดยทั่วไปจะมีสภาพเป็นพื้นที่ป่าที่เกิดขึ้นโดยธรรมชาติ มีไม้ขนาดใหญ่ รวมทั้งพันธุ์พืชอย่างหลากหลาย มีอายุยาวนาน โดยเป็นพื้นที่ป่าชุมชนกำหนดไว้ มิให้ผู้บุกรุกเข้ามาตัดไม้ ทำลายป่า บุกรุกถือครองหรือเปลี่ยนแปลงสภาพเป็นพื้นที่เกษตรกรรม เพื่อให้ป่าได้มีความอุดมสมบูรณ์และตอบสนองประโยชน์ของชุมชนในด้านอื่นๆ ตามสภาพเศรษฐกิจ วัฒนธรรม ขนบธรรมเนียม ประเพณีของชุมชนนั้นๆ รูปแบบของป่า

ชุมชนประเภทนี้ยังแตกต่างเป็นหลายรูปแบบตามสภาพท้องถิ่นและวัฒนธรรมชุมชน ซึ่งรูปแบบที่สำคัญคือ

1. ป่าชุมชนเพื่อการอนุรักษ์ดินและน้ำ ได้แก่

1.1. ป่าต้นน้ำลำธาร หรือที่ชาวบ้านเรียกว่าป่าขุนน้ำ หมายถึงบริเวณพื้นที่ป่าซึ่งอยู่ตอนบนของกลุ่มน้ำ ปกติมักจะเป็นเขตพื้นที่ภูเขาที่มีความลาดชันสูง และรักษาป่าต้นน้ำลำธารเพื่อให้พื้นที่ป่าไม่เป็นที่เก็บน้ำตามธรรมชาติสำหรับบริโภคและใช้สอยของชุมชน

1.2. ป่าน้ำซับ ป่าน้ำจืด ป่าน้ำพุ โดยธรรมชาติของน้ำฝนเมื่อตกลงมาบนแผ่นดิน ส่วนหนึ่งของน้ำจะซึมลงใต้ดิน กลายเป็นน้ำใต้ดินที่เป็นน้ำบาดาลหรือแม่น้ำใต้ดินเล็กๆ หรือสายน้ำเล็กๆ ตื้นๆ และบางแห่งก็ไหลซึมออกมาตามผิวดิน กลายเป็นน้ำซับหรือน้ำรู หรือบ่อน้ำขนาดใหญ่ ในที่ราบลุ่มบางแห่ง ซึ่งชุมชนได้อาศัยใช้ประโยชน์ร่วมกัน พื้นที่บริเวณนี้ก็จะถูกเรียกต่างๆ กันไป เช่น ที่น้ำซับ ที่น้ำพุ และน้ำฮู (น้ำรู)

1.3. ป่าห้วยนา ในเขตพื้นที่เชิงเขาหลายๆ แห่งในภาคเหนือ ชุมชนที่อาศัยอยู่ได้อาศัยการทำนาขั้นบันได จึงมักมีข้อบังคับเกี่ยวกับการรักษาป่าธรรมชาติบริเวณตอนบนที่ติดกับที่นา เพื่อให้ป่าธรรมชาติป้องกันการชะพังทลายทำให้กรวด ดิน ทราย ไหลลงมาทับถมที่นา รวมทั้งเป็นป่าที่ช่วยรักษาสภาพแวดล้อมและความอุดมสมบูรณ์ของพื้นที่นาเล็กๆ รอบบริเวณหมู่บ้าน นอกจากนี้ชุมชนยังได้อาศัยใช้เป็นแหล่งไม้ใช้สอยและแหล่งอาหารธรรมชาติอีกด้วย

1.4. ป่าชุมชนที่เป็นป่าพรุ ลักษณะของป่าพรุนั้นเป็นป่าธรรมชาติที่มีน้ำท่วมขังตลอดปี คล้ายกับเป็นแหล่งเก็บน้ำจืดขนาดใหญ่ที่มีป่าดิบปกคลุม ป่าชนิดนี้มีมากในภาคใต้ บริเวณที่ราบลุ่มชายฝั่ง เป็นที่รวมของพรรณพืช และสัตว์อย่างหลากหลายซึ่งเป็นประโยชน์ต่อชุมชนอย่างยิ่ง

2. ป่าซึ่งใช้ประกอบพิธีกรรมตามวัฒนธรรมความเชื่อท้องถิ่น

2.1 ป่าดอนปู่ตาในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ คือป่าชุมชนแบบดั้งเดิมที่ประชาชนได้ดูแลรักษามาแต่เดิม มีการตั้งศาลปู่ตาเป็นที่อยู่ของวิญญาณบรรพบุรุษ เพื่อปกป้องรักษาหมู่บ้านให้มีความปลอดภัยอยู่เย็นเป็นสุข ผลผลิตทางการเกษตรอุดมสมบูรณ์

2.2 ป่าช้า ป่าเหว วัฒนธรรมทางภาคเหนือ และภาคอีสานบางแห่งในสมัยก่อนจะไม่นิยมทำการเผาสุสานในวัด ดังนั้นหลังจากทำพิธีทางศาสนาให้แก่ผู้ตายเรียบร้อยแล้วเมื่อถึงเวลาเผาก็ต้องนำศพออกไปเผาตามบริเวณชายป่าที่ชุมชนกำหนดไว้ เรียกพื้นที่นี้ว่าป่าช้า หรือป่าเหว หรือป่าเหว

2.3 ป่าพิธีกรรม เนื่องจากสภาพแวดล้อมมีอิทธิพลต่อชีวิตมนุษย์เป็นอย่างมาก มนุษย์จึงพยายามแสวงหาความรู้ที่จะเข้าใจสภาพแวดล้อม เพื่อมนุษย์สามารถปรับตัวให้เข้ากับสภาพแวดล้อมให้อยู่ในสถานะที่จะทำให้การดำเนินชีวิตมีข้อจำกัดจากสภาพแวดล้อมน้อย มนุษย์ไม่สามารถอธิบายปรากฏการณ์ต่างๆ ที่เกิดขึ้นได้ มนุษย์จึงมักเชื่อมโยงปรากฏการณ์ต่างๆ ที่เกิดขึ้นกับพลังที่อยู่เหนือธรรมชาติ ปาฏิหาริย์ ซึ่งมนุษย์เชื่อว่าได้บันดาลให้ปรากฏเหตุการณ์นั้นๆ เกิดขึ้น เมื่อมนุษย์ไม่สามารถควบคุมได้ทั้งหมด ดังนั้นมนุษย์จึงต้องพึ่งพลังเหนือธรรมชาติ มนุษย์ได้สร้างพิธีกรรมขึ้นมาเพื่อเชื่อมโยงความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับพลังเหนือธรรมชาติ

2.4 ป่าในวัด เป็นป่าชุมชนอนุรักษ์ หรือพัฒนาขึ้นมาในเขตพื้นที่บริเวณวัดในพุทธศาสนาและมีพระสงฆ์เป็นผู้สนับสนุน โดยมีวัตถุประสงค์เพื่อความร่วมมือ และเพื่อให้เป็นสถานที่ปฏิบัติธรรมของพระสงฆ์

2.5 ป่าอภัยทาน อาจจะเป็นพื้นที่ป่าไม้อยู่ในบริเวณวัด หรือข้างวัด หรือไม่เกี่ยวกับวัดเลยก็ได้ แต่เป็นบริเวณพื้นที่ซึ่งชุมชนสงวนไว้เป็นเขตอภัยทาน

3. ป่าชุมชนเพื่อการใช้ประโยชน์อื่นๆนอกจากการอนุรักษ์ดิน น้ำและทางพิธีกรรม

3.1 ป่าบุงป่าทาม พบในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ เป็นพื้นที่ราบต่ำน้ำท่วมถึง อยู่บริเวณริมฝั่งแม่น้ำ ในฤดูฝนหรือฤดูน้ำหลากเกิดน้ำไหลล้นฝั่งท่วมอยู่บนพื้นที่เป็นระยะเวลายาวหลายเดือนของทุกปี

3.2 ป่าชุมชนที่เป็นป่าชายเลน โดยทั่วไปเป็นพื้นที่ป่าบริเวณชายฝั่งทะเล หรือบริเวณที่น้ำทะเลท่วมถึง มีมากในบริเวณภาคใต้และภาคตะวันออก

3.3 ป่าหัวไร่ปลายนา จะพบเห็นทั่วไปในเขตภาคอีสาน ภาคกลาง และภาคเหนือ เป็นพื้นที่ป่าขนาดเล็กที่ราษฎรเหลือ หรือปล่อยไว้ให้เป็นป่าเพื่อแสดงอาณาเขต

3.4 ป่ารอบหมู่บ้าน ชุมชนในภาคเหนือมักประสบปัญหาเรื่องไฟฟ้าในหน้าแล้ง ซึ่งเกิดจากการจุดไฟเผาป่าเพื่อพื้นที่ทำการเกษตรกรรม แล้วเกิดไหม้ลุกลามมาติดถึงหมู่บ้านได้ ชาวบ้านจึงไม่นิยมทำการเกษตรชิดหมู่บ้าน แต่จะเว้นพื้นที่ป่าติดหมู่บ้านไว้ ป่ารอบหมู่บ้านจะเป็นแนวขวางกั้นระหว่างหมู่บ้านกับพื้นที่เกษตรกรรม

ป่าชุมชนพัฒนา เป็นพื้นที่ป่าซึ่งส่วนใหญ่เป็นที่สาธารณะรกร้างว่างเปล่า หรือเป็นพื้นที่ป่าไม้ที่ถูกทำลายจนเสื่อมโทรม และชุมชนเห็นว่าสมควรจัดสร้างให้มีป่าไม้บนพื้นที่นั้น โดยวิธีการปลูกไม้ป่าขึ้นใหม่ หรือการเข้าไปปลูกเสริมพื้นที่ฟื้นฟู หรือการป้องกันบำรุงรักษา มิให้สัตว์เลื้อยและไฟป่าลามเข้าไปทำอันตรายต่อพื้นที่ป่า จนทำให้พื้นที่นั้นกลายเป็นพื้นที่ป่า

ต่อไปเพื่อวัตถุประสงค์ของชุมชนที่จะใช้ประโยชน์ร่วมกันในลักษณะต่างๆ ป่าชุมชนประเภทนี้บางแห่งจะมีชนิดพันธุ์ไม้ไม่กี่ชนิด เว้นแต่วัตถุประสงค์ของชุมชนจะเน้นไปเพื่อการอนุรักษ์ธรรมชาติ จึงจะทำให้ป่ามีความหลากหลายของพันธุ์ไม้

เสน่ห์ จามริก และคณะ (2536, หน้า 142) กล่าวถึงประเด็นความสัมพันธ์ระหว่างป่ากับชุมชนว่า เราควรตระหนักว่าหัวใจของแนวคิดเรื่องป่าชุมชนมิได้อยู่ที่การปลูกต้นไม้ หรือการส่งเสริมฟื้นฟูสภาพป่า หากแต่อยู่ที่คนและความสัมพันธ์ระหว่างคนและชุมชนกับสภาพแวดล้อม แนวคิดเรื่องป่าชุมชนเชื่อมโยงอย่างแยกไม่ออกจากการแสวงหาวิธีการเพื่อเพิ่มประสิทธิภาพทางการผลิตในภาคการเกษตรไปพร้อมๆ กับการดูแลและฟื้นฟูสภาพแวดล้อม และการส่งเสริมศักยภาพทางการผลิตในการพึ่งพาตนเองของชุมชนท้องถิ่น แนวคิดเรื่องป่าชุมชน จึงเกี่ยวพันและเป็นเรื่องเดียวกันกับยุทธศาสตร์การพัฒนาชนบทและจำเป็นต้องได้รับการวิเคราะห์ในภาพรวมของปัญหาการพัฒนาชนบทอย่างรอบด้าน นอกจากนั้น ชุมชนท้องถิ่นหรือหมู่บ้านไม่ควรถูกมองในฐานะหน่วยบริหารที่มีลักษณะแยกส่วนเป็นเอกเทศออกจากกันอย่างเด็ดขาด ตามลักษณะการจัดแบ่งของระบบราชการโดยทั่วไป แต่ควรถูกมองในลักษณะของการรวมกลุ่มของราษฎรที่ต่างก็มีตัวตนและความหลากหลายทางสังคม และวัฒนธรรม เพราะโดยความเป็นจริงแล้วป่าชุมชนมิใช่เป็นสิ่งที่อาจถูกจำกัด หรือตีกรอบภายใต้หน่วยของการบริหารอันใดอันหนึ่ง ในทางตรงกันข้าม ลักษณะทางการภาพของป่าเอง ย่อมอาจจะกว้างขวางและครอบคลุมชุมชนหมู่บ้านใหญ่น้อยจำนวนมากว่าหนึ่งแห่ง แนวคิดเรื่องป่าชุมชน จึงจำต้องให้ความสนใจกับการจัดสร้างเครือข่ายความสัมพันธ์ระหว่างชุมชนต่างๆ ที่มีอาณาบริเวณติดต่อสัมพันธ์กัน และใช้ประโยชน์ในพื้นที่ป่าผืนเดียวกัน

ป่าชุมชน หรือ ป่าเพื่อการพัฒนาชุมชนท้องถิ่น เป็นมิติหนึ่งของการฟื้นฟูและยกระดับศักยภาพในการพัฒนาและการพึ่งตนเองของชุมชนท้องถิ่น โดยมุ่งเน้นการพัฒนาแบบต่อเนื่อง (Sustainable development) ในระยะยาว ในขณะที่แนวคิดเรื่องป่าเศรษฐกิจให้ความสนใจแต่เพียงผลประโยชน์เชิงพาณิชย์จากการปลูกไม้โตเร็วและการแปรรูปผลผลิตจากไม้ในรูปแบบต่างๆ แต่แนวคิดเรื่องป่าชุมชนมีจุดศูนย์กลางของความสนใจอยู่ที่ คน ซึ่งทำมาหาเลี้ยงชีพอยู่ภายใต้เงื่อนไขและสภาวะแวดล้อม ในขณะที่แนวคิดเรื่องป่าเศรษฐกิจเน้นการดักดวงผลประโยชน์จากทรัพยากรธรรมชาติ แนวคิดเรื่องป่าชุมชนเน้นในเรื่องของระบบการผลิตที่สอดคล้องและรักษาสภาพที่สมดุลกับธรรมชาติ รวมทั้งการมีส่วนร่วมของประชาชนและการสร้างเสริมฟื้นฟูจิตสำนึกของชุมชน ด้วยเหตุนี้เอง กิจกรรมและการปฏิบัติการภายในกรอบความคิดเรื่องป่าชุมชน ไม่ว่าจะเป็นเรื่องเกี่ยวกับการดำรงรักษาและฟื้นฟูสภาพป่า การปลูกต้นไม้ ฯลฯ จึงต้องเชื่อมโยงกับเป้าหมายหลักในการเพิ่มประสิทธิภาพในการผลิตและรายได้

ให้กับราษฎรในท้องถิ่น ป่าชุมชนจึงต้องมีบทบาทสำคัญในการส่งเสริมและเพิ่มรายได้ให้กับเกษตรกรทุกกลุ่ม รวมทั้งครัวเรือนที่ไม่มีที่ดินทำกินเป็นของตนเองการเพิ่มรายได้ให้กับเกษตรกรและการที่ราษฎรในพื้นที่ได้รับผลประโยชน์โดยตรงจากป่า ย่อมนำไปสู่การมีส่วนร่วมของราษฎรทั้งหมดในชุมชน และย่อมส่งผลอย่างมีนัยสำคัญต่อการอนุรักษ์ป่า และสภาพแวดล้อม รวมทั้งส่งเสริมให้มีการปรับปรุงการบริหารทรัพยากรอย่างมีประสิทธิภาพมากขึ้น โดยนัยนี้ ป่าชุมชน จึงเป็นทั้งระบบและกระบวนการอนุรักษ์ป่า และพัฒนาชนบทไปพร้อมกัน

ฉลาดชาย รมิตานนท์ อานันท์ กาญจนพันธุ์ และสันฐิตา กาญจนพันธุ์ (2536, หน้า 164-165) กล่าวถึงหลักการจัดการทรัพยากรว่า โดยปกติแล้วจะต้องคำนึงถึงองค์ประกอบหลักๆ อยู่สามองค์ประกอบคือ 1. จำนวนประชากร 2. ปริมาณทรัพยากร และ 3. ระบบเศรษฐกิจการเมือง กฎหมาย สังคม วัฒนธรรม ที่จำนวนประชากรและปริมาณทรัพยากรดำรงอยู่

1. จำนวนประชากร เป็นที่ทราบกันดีว่าจำนวนประชากรของประเทศไทยได้เพิ่มขึ้นอย่างรวดเร็ว ประเด็นสำคัญคือ ประชากรส่วนใหญ่ยังต้องดำรงชีพด้วยการเกษตร ความหวังที่รัฐจะสร้างภาคอุตสาหกรรมขึ้นมารองรับประชากรที่เพิ่มขึ้นไม่บรรลุผล อย่างน้อยที่สุดก็ในขณะนี้

2. ปริมาณทรัพยากร โดยเฉพาะอย่างยิ่งที่ดินในประเทศไทยมีอยู่เท่าเดิมมิได้มีการขยายออกไปแต่ประการใด นอกจากนั้นประเด็นปัญหาสำคัญคือรัฐเท่าที่ผ่านมายังไม่สามารถจัดให้มีการจัดระบบการถือครองที่ดินใหม่ให้เหมาะสมและสอดคล้องกับจำนวนประชากรที่เพิ่มขึ้นมาได้

3. ระบบเศรษฐกิจ การเมือง การบริหาร กฎหมาย สังคมและระบบนิเวศ ในช่วง 3 ทศวรรษเศษที่ผ่านมา เศรษฐกิจของประเทศเติบโตขึ้นมาบนฐานของการเพิ่มผลผลิตทางการเกษตร โดยเฉพาะการขยายพื้นที่เพาะปลูกเป็นหลักแต่ประเด็นที่น่าจะให้ความสนใจเป็นพิเศษคือ ธุรกิจการเกษตรเติบโตขึ้น แต่ผู้ผลิตในระดับพื้นฐานคือ ชาวไร่ ชาวนา ตามชนบทประสบกับปัญหาหนี้สิน ปัญหาการสูญเสียที่ดิน การไร้ที่ทำกิน และตกอยู่ในสภาพผู้บุกรุกพื้นที่ป่าของรัฐ เป็นต้น

เมื่อมองในภาพรวม ป่าชุมชนส่งผลสำคัญต่อการอนุรักษ์และการพัฒนาชนบทอย่างน้อยใน 3 ลักษณะด้วยกัน คือ

1. การฟื้นฟูและส่งเสริมสำนึกของความเป็นชุมชน และ “สิทธิชุมชน” ในการจัดการทรัพยากรของตนเอง ซึ่งหมายถึง การมีส่วนร่วมของราษฎรในท้องถิ่นในการดูแลจัดการและ

ควบคุมทรัพยากรธรรมชาติของตนเอง การเปิดโลกทัศน์เพื่อทำความเข้าใจกับปัญหาของท้องถิ่น เรียนรู้ เลือกรสรและปรับเทคโนโลยีที่เหมาะสมและสอดคล้องกับความต้องการของชุมชน เพื่อเพิ่มศักยภาพในการพึ่งตนเองให้มากที่สุด รวมทั้งการสร้างอำนาจต่อรองกับพลังภายนอกเพื่อเรียกร้องสิทธิในการครอบครองที่ดินทำกินและที่ป่า การยอมรับความเป็นนิติบุคคลขององค์กรชาวบ้าน เป็นต้น อย่างไรก็ตามเป้าหมายหลักตรงจุดนี้ คือ การพัฒนาคนและศักยภาพของชุมชนท้องถิ่นในการทำความเข้าใจและจัดการกับปัญหาของตนเองเป็นสำคัญ

2. การใช้ประโยชน์ของชาวบ้านจากป่า โดยเฉพาะอย่างยิ่งในด้านของการสร้างความสมดุลระหว่างระบบการผลิตในภาคเกษตรกับสภาพแวดล้อมธรรมชาติ เพื่อ

2.1 เพิ่มประสิทธิภาพทางการผลิต

2.2 สร้างความคงที่ทั้งในด้านของการผลิตและการดำรงชีวิตร่วมกับสภาพแวดล้อมธรรมชาติอย่างได้สมดุล

2.3 เพื่อความยั่งยืนสำหรับการผลิตและการดำรงชีวิตในระยะยาว

2.4 เพื่อสร้างงานภายในชุมชน และนำไปสู่การกระจายรายได้และการแก้ปัญหาความยากจนในชนบทรวมทั้งการใช้ประโยชน์ใช้สอยของราษฎรในชีวิตประจำวัน เช่นเป็นแหล่งอาหาร สมุนไพร พื้นสำหรับหุงต้ม อาหาร สัตว์ ฯลฯ

3. การฟื้นฟูและส่งเสริมการอนุรักษ์ทรัพยากรป่าไม้ และการรักษาความสมดุลเพื่อสร้างความยั่งยืนของสภาพแวดล้อมธรรมชาติ

6. แนวคิดการมีส่วนร่วมของประชาชนในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติ

เพิ่มศักดิ์ มกราภิรมย์ (2543, หน้า 11-12) กล่าวถึงการมีส่วนร่วมไว้ว่า การมีส่วนร่วมหมายถึง การที่ประชาชนซึ่งประกอบไปด้วยบุคคล กลุ่ม และองค์กร มีส่วนร่วมในกระบวนการจัดการป่าและทรัพยากรทุกขั้นตอน อาทิ การรับรู้ข้อมูลข่าวสาร การแสดงความเห็นและชี้ประเด็นปัญหา การตัดสินใจ กำหนดนโยบาย การวางแผน การจัดการ การได้รับประโยชน์ การตรวจสอบการใช้อำนาจรัฐทุกระดับ การติดตามประเมินผล และการแก้ไขปัญหาลุ่ปรรรคการทำงานแบบมีส่วนร่วมเกี่ยวข้องกับบุคคลและองค์กรหลายประเภท เพื่อให้เกิดความสมานไมตรีจึงต้องการ องค์ประกอบที่สำคัญ คือผู้ร่วมงานทุกฝ่ายต้องมีอุดมการณ์ เป้าหมาย และวัตถุประสงค์ร่วมกัน และมีผลประโยชน์ร่วมกัน

สำหรับความเข้มแข็งในการมีส่วนร่วมในทางวิชาการ สามารถแบ่งได้หลายระดับตามบทบาทหน้าที่ที่เกี่ยวข้อง อาทิ

1. แบบการจัดการคนให้เข้าร่วม ผู้เข้าร่วมคัดเลือกจากตัวแทนของประชาชน ไม่ได้เลือกตั้ง และไม่มีอำนาจอะไร
2. แบบตอบสนองหรือค่อยเป็นค่อยไป ผู้เชี่ยวชาญจากส่วนกลางบอกว่าจะต้องทำอะไร ไม่มีการสะท้อนความเห็นจากประชาชน
3. แบบขอคำปรึกษาหารือ ปรึกษาหรือตอบคำถามชี้แจงรายละเอียดสิ่งที่จะต้องร่วมองค์กรภายนอกเป็นผู้ระบุปัญหาและกระบวนการเก็บรวบรวมข้อมูล และควบคุมการวิเคราะห์ข้อมูลโดยไม่ได้รับฟังความคิดเห็นของประชาชน
4. แบบร่วมตามหน้าที่หรือภารกิจที่กำหนดให้ใช้วิธีการเพื่อให้บรรลุเป้าหมายของโครงการ ประชาชนอาจมีส่วนร่วมโดยรวมเป็นกลุ่มเพื่อช่วยศึกษาวิเคราะห์ปัญหาตามวัตถุประสงค์ที่กำหนดไว้แล้ว ประชาชนอาจเข้าร่วมอย่างแข็งขัน ร่วมตัดสินใจ แต่คำตอบหลักสุดท้ายมักกำหนดไว้ล่วงหน้าแล้วโดยหน่วยงานภายนอก
5. แบบแข็งขัน ร่วมในการวิเคราะห์และพัฒนาแผนปฏิบัติการและศักยภาพของกลุ่มองค์กรท้องถิ่น โดยกระบวนการเรียนรู้ร่วมกัน ใช้วิธีการที่หลากหลายจากหลายสาขา
6. แบบสมัครใจทำเอง ประชาชนเป็นผู้คิดริเริ่มอย่างอิสระ ประชาชนอาจติดต่อประสานงานภายนอกมาช่วยแนะนำโดยยังสามารถควบคุมการจัดการและใช้ทรัพยากรได้ ซึ่งทั้ง 6 ระดับมีตั้งแต่ระดับต้น (ระดับที่ 1) ที่เข้าไปเตรียมการหรือจัดการอย่างเข้มแข็งเพื่อกระตุ้นให้คนเข้ามามีส่วนร่วมจนถึงระดับสุดยอด (ระดับ 6) คือแบบสมัครใจ ประชาชนรับรู้ ตระหนัก และเคลื่อนไหวผลักดันให้ร่วมงานกันเองโดยปราศจากการจัดตั้งใดๆ

หลักการจัดการป่าแบบมีส่วนร่วมและหลักการทำงานแบบมีส่วนร่วม ดังกล่าวข้างต้น จะเป็นพื้นฐานสำคัญของการศึกษาวิเคราะห์

การมีส่วนร่วมในการจัดการทรัพยากร เป็นมรรควิธีไปสู่การพัฒนาอย่างยั่งยืน ที่เน้นการให้อำนาจแก่ชุมชนท้องถิ่น การพึ่งตนเอง และความเสมอภาคในสังคม แก่ชุมชนหนึ่งของการมีส่วนร่วมคือ ผู้เชี่ยวชาญ และชาวบ้านควรเรียนรู้จากกันและกัน เพราะต่างฝ่ายก็ได้รับการอบรมในระบบความรู้ที่แตกต่างกันโดยสิ้นเชิง ผู้เชี่ยวชาญที่มีความรู้ทางวิทยาศาสตร์ควรเรียนรู้จากภูมิปัญญาชาวบ้านซึ่งเป็นระบบความรู้หรือระบบหนึ่ง ที่มีการถ่ายทอดสืบต่อกันมาหลายชั่วคน ในทางกลับกันชาวบ้านก็จะได้ผสมผสานความรู้พื้นบ้านเข้ากับความรู้ทางวิทยาศาสตร์ด้วยการเรียนรู้จากกัน

โอภาส ปัญญา (2542, หน้า 127) ได้ข้อคิดเห็นว่า การมีส่วนร่วมที่มีการจัดกระบวนการที่เหมาะสมโดยมีเทคนิคและวิธีการเรียนรู้ร่วมกันอย่างสร้างสรรค์และเป็นระบบ ที่นำไปสู่

การเสริมสร้างความเข้มแข็งของชุมชน และมีความสำคัญอย่างยิ่ง ก็คือการจัดการทางวัฒนธรรมการคิดซึ่งมีอยู่ 2 ประการ

ประการแรก จะต้องเป็นเครื่องมือหรือกระบวนการที่จัดให้คนในท้องถิ่นสามารถคิดและเข้าใจความเชื่อมโยงปัญหาของตนและชุมชนกับโครงสร้างภายนอกให้เข้าใจและมั่นใจร่วมกันว่า จะต้องทำให้ปัญหาส่วนตัว ส่วนครอบครัว เช่น ปัญหายาเสพติด โรคเอดส์ ปัญหาสิ่งแวดล้อม และอื่นๆ เป็นปัญหาของชุมชนโดยรวมให้ได้ บางอย่างชุมชน ระดับหมู่บ้านมาร่วมรับผิดชอบ ปัญหาบางอย่างต้องแก้ร่วมกันในระดับจังหวัด และหลายอย่างในระดับภูมิภาค และระดับประเทศ

ประการที่สอง การจัดการกระบวนการเรียนรู้ร่วมกันในชุมชน จะต้องเป็นไปด้วยการฝึกความอดทน (ขันติ) และอย่างสันติ เป็น “อารยะสังคม” สังคมที่มีอารยธรรม ที่เป็นคุณภาพอยู่ในตัว

การมีส่วนร่วมของชาวบ้าน ยังขึ้นอยู่กับ การเล็งเห็นผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจที่อาจได้รับจากกิจกรรมป่าชุมชน การอนุรักษ์สภาพแวดล้อมย่อมเป็นไปได้ยาก หากมองข้ามปัญหาความยากจน การขาดที่ดินทำกิน การกระจายรายได้ และการใช้ประโยชน์จากป่าของชาวบ้านเอง ด้วยเหตุนี้ประเด็นสำคัญอีกประการหนึ่งที่เรควรให้ความสนใจ คือ ป่าชุมชนจะต้องสัมพันธ์โดยตรงกับการเพิ่มสมรรถภาพทางการผลิต หรือการเพิ่มผลผลิตในลักษณะที่ยั่งยืนถาวร การปฏิบัติการวิจัยป่าชุมชนจึงจำต้องคำนึงถึงการแสวงหาเทคนิควิธีในรูปแบบต่างๆ เพื่อเพิ่มผลผลิตไม่ว่าจะเป็นในรูปแบบของ “เกษตรผสมผสาน” หรือ “เกษตรยั่งยืน” หรือ “เกษตรทางเลือก” ฯลฯ ในลักษณะที่สอดคล้องกับพื้นที่และวิถีชีวิตของชาวบ้าน โดยมีจุดมุ่งหมายเพื่อให้การอนุรักษ์สภาพแวดล้อมดำเนินไปพร้อมกับการยกระดับฐานะของชาวบ้านอย่างแท้จริง

การมีส่วนร่วมของประชาชนภายใต้รัฐธรรมนูญ และพ.ร.บ.สิ่งแวดล้อม รัฐธรรมนูญแห่งราชอาณาจักรไทย พ.ศ. 2540 มักได้รับการกล่าวถึงในฐานะที่เป็นรัฐธรรมนูญฉบับสีเขียว สำหรับชื่อหลังนี้ เป็นผลมาจากการที่ได้มีบทบัญญัติหลายประการที่ให้ความสำคัญแก่ประเด็นการจัดการทรัพยากรธรรมชาติ และสิ่งแวดล้อม และการเปิดให้ประชาชนมีส่วนร่วมในกระบวนการจัดการสิ่งแวดล้อมในลักษณะที่ไม่เคยมีมาก่อน ทั้งนี้เพราะกฎหมายของรัฐที่เกี่ยวข้องกับสิ่งแวดล้อมที่ผ่านมาโดยส่วนใหญ่จะเป็นกฎหมายที่มีลักษณะสั่งการและควบคุมมากกว่า บทบัญญัติที่สำคัญของรัฐธรรมนูญ พ.ศ. 2540 ซึ่งเกี่ยวข้องกับการมีส่วนร่วมของประชาชนในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม ได้แก่

มาตรา 46 บัญญัติให้ชุมชนท้องถิ่นดั้งเดิมมีสิทธิในการอนุรักษ์จารีตประเพณี ภูมิปัญญาท้องถิ่น ศิลปวัฒนธรรม และในการมีส่วนร่วมในการจัดการ บำรุงรักษา และการใช้ประโยชน์จากทรัพยากรธรรมชาติอย่างยั่งยืน

มาตรา 56 บัญญัติถึงสิทธิของบุคคลในการมีชีวิตอยู่ในสิ่งแวดล้อมที่ดี หน้าที่ของเจ้าของโครงการหรือกิจกรรมที่อาจก่อให้เกิดผลกระทบรุนแรงทางด้านสิ่งแวดล้อม ต้องศึกษาและประเมินผลกระทบสิ่งแวดล้อม ตลอดจนให้สิทธิแก่บุคคลในการฟ้องหน่วยงานหรือองค์กรของรัฐที่ไม่ปฏิบัติหน้าที่ของตนในการคุ้มครองสิ่งแวดล้อมหรือควบคุมดูแลให้มีการดำเนินการประเมินผลกระทบต่อสิ่งแวดล้อมอย่างเหมาะสม

มาตรา 58 บัญญัติสิทธิของประชาชนในการได้รับข้อมูลหรือข่าวสารสาธารณะในครอบครองของหน่วยงานหรือองค์กรของรัฐเว้นแต่การเปิดเผยข้อมูลนั้น จะกระทบต่อความมั่นคงของรัฐ ความปลอดภัยของประชาชน หรือส่วนได้เสียอันพึงได้รับความคุ้มครองของบุคคลอื่น

มาตรา 59 บัญญัติสิทธิของบุคคลในการได้รับข้อมูล คำชี้แจงและเหตุผลจากหน่วยงานของรัฐก่อนการอนุญาต หรือการดำเนินโครงการหรือกิจกรรมใดที่อาจมีผลกระทบต่อคุณภาพสิ่งแวดล้อมสุขภาพอนามัย คุณภาพชีวิต และมีสิทธิในการแสดงความคิดเห็นของตนในเรื่องดังกล่าวตามกระบวนการรับฟังความคิดเห็นของประชาชนที่กฎหมายบัญญัติ

มาตรา 69 บัญญัติให้บุคคลมีหน้าที่ป้องกันประเทศ รับราชการทหาร เสียภาษีอากร ช่วยเหลือราชการ รับการศึกษาอบรม พกพกป้องกันและสืบสานศิลปวัฒนธรรมของชาติและภูมิปัญญาท้องถิ่นและอนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม ทั้งนี้ตามที่กฎหมายบัญญัติ

ในปัจจุบันยังไม่มีกฎหมายที่บัญญัติหน้าที่ของบุคคลในการอนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมโดยตรง หน้าที่ที่สามารถยกเป็นตัวอย่างได้อย่างชัดเจน เช่น หน้าที่ในการให้ความร่วมมือและช่วยเหลือเจ้าพนักงานในการปฏิบัติหน้าที่ที่เกี่ยวข้องกับการส่งเสริมและรักษาคุณภาพสิ่งแวดล้อมโดยเคร่งครัดตามมาตรา 6 (4) ของ พ.ร.บ. ส่งเสริมและรักษาคุณภาพสิ่งแวดล้อมแห่งชาติ พ.ศ. 2535 หน้าที่ในการปฏิบัติตามมาตรฐานมลพิษตามกฎหมายบัญญัติ ด้วยการไม่ปล่อยน้ำเสีย อากาศเสีย หรือของเสียอื่นๆ เว้นแต่จะได้นำบำบัดให้เป็นไปตามมาตรฐานขั้นต่ำตามที่กฎหมายที่เกี่ยวข้องกำหนด รวมทั้งหน้าที่ในการส่งน้ำเสียหรือของเสียเข้าสู่ระบบบำบัดรวม โดยเสียค่าบริการตามอัตราที่กฎหมายกำหนดเป็นต้น

ในด้านทรัพยากรป่าไม้ ก็มีกฎหมายป่าไม้หลายฉบับที่บัญญัติหน้าที่ให้บุคคลต้องปฏิบัติ ได้แก่ พ.ร.บ. ป่าไม้ พ.ศ. 2484 ซึ่งควบคุมห้ามมิให้บุคคลทำไม้หวงห้ามและเก็บของป่าหวงห้ามเว้นแต่จะได้รับอนุญาตและชำระค่าภาคหลวงตามที่กฎหมายบัญญัติ พ.ร.บ. ป่าสงวน

แห่งชาติ พ.ศ. 2507 ห้ามมิให้บุคคลยึดถือ ครอบครองทำประโยชน์ หรืออาศัยในที่ดิน ก่อสร้าง แผ้วถางป่าหรือเผาป่าในพื้นที่ที่เป็นป่าสงวน พ.ร.บ. อุทยานแห่งชาติ พ.ศ. 2504 ห้ามการกระทำลักษณะต่างๆ มากมายหลายประการอันเป็นการทำลายสิ่งแวดล้อมและทรัพยากรธรรมชาติในเขตอุทยานแห่งชาติ และ พ.ร.บ. สงวนและคุ้มครองสัตว์ป่า พ.ศ. 2535 บัญญัติห้ามมิให้ล่าสัตว์ หรือทำอันตรายต่อรังของสัตว์ป่า ตลอดจนกระทำการในลักษณะต่างๆ ที่เป็นการทำลายสิ่งแวดล้อมและทรัพยากรธรรมชาติในเขตรักษาพันธุ์สัตว์ป่า เป็นต้น

มาตรา 79 บัญญัติให้รัฐต้องส่งเสริมและสนับสนุนให้ประชาชนมีส่วนร่วมในการจัดการและใช้ประโยชน์จากทรัพยากรธรรมชาติและคุ้มครองคุณภาพสิ่งแวดล้อม

มาตรา 290 บัญญัติให้อำนาจหน้าที่แก่องค์กรปกครองท้องถิ่นในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติ และสิ่งแวดล้อมที่อยู่ในเขตพื้นที่และนอกเขตพื้นที่ เฉพาะในกรณีที่จะมีผลกระทบต่อดำรงชีวิตของประชาชนที่อยู่ในพื้นที่ของตน

นอกจากกฎหมายรัฐธรรมนูญจะบัญญัติให้ประชาชน ชุมชนท้องถิ่น และองค์กรปกครองส่วนท้องถิ่นมีสิทธิและหน้าที่ต่างๆ เพื่อเอื้ออำนวยให้ประชาชนมีส่วนร่วมในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมดังกล่าวมาแล้ว พ.ร.บ. ส่งเสริมและรักษาคุณภาพสิ่งแวดล้อมแห่งชาติ พ.ศ. 2535 ก็ได้บัญญัติสิทธิต่างๆ เพื่อให้ประชาชนมีส่วนร่วมมากขึ้น อันได้แก่

มาตรา 6 ซึ่งกำหนดให้บุคคลมีสิทธิหน้าที่ต่างๆ เพื่อร่วมกันส่งเสริมและรักษาคุณภาพสิ่งแวดล้อม เช่น สิทธิในการได้รับทราบข้อมูลและข่าวสารจากทางราชการ เว้นแต่ข้อมูลที่ถือว่าเป็นความลับเกี่ยวกับการรักษาความมั่นคงแห่งชาติ หรือเป็นความลับเกี่ยวกับสิทธิส่วนบุคคล สิทธิในทรัพย์สิน หรือสิทธิในทางการค้าหรือกิจการของบุคคลใดที่ได้รับการคุ้มครองตามกฎหมาย และสิทธิในการได้รับชดเชยค่าเสียหายหรือค่าทดแทนจากรัฐ ในกรณีที่ได้รับความเสียหายจากมลพิษที่เกิดจากกิจการ หรือโครงการที่ริเริ่มหรือดำเนินการโดยส่วนราชการหรือรัฐวิสาหกิจ เป็นต้น

มาตรา 7-8 ให้การรับรองแก่องค์กรเอกชนที่มีฐานะเป็นนิติบุคคลตามกฎหมายไทย หรือกฎหมายต่างประเทศซึ่งมีกิจกรรมเกี่ยวข้อง โดยตรงกับการคุ้มครองสิ่งแวดล้อมและอนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติ และมีได้มีวัตถุประสงค์ในทางการเมืองหรือมุ่งค้ากำไร โดยให้มีสิทธิของจดทะเบียนเป็นองค์กรเอกชนด้านการคุ้มครองสิ่งแวดล้อม และอนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติได้ และเมื่อจดทะเบียนแล้ว ก็อาจขอรับความช่วยเหลือและการสนับสนุนจากทางราชการในกิจกรรมต่างๆ ที่เกี่ยวข้องกับการส่งเสริมและรักษาคุณภาพสิ่งแวดล้อม อันรวมถึงการประชาสัมพันธ์ เผยแพร่ข้อมูลข่าวสารเพื่อสร้างจิตสำนึกทางด้านสิ่งแวดล้อม

การศึกษาวิจัย และการให้ความช่วยเหลือแก่ประชาชน เพื่อริเริ่มโครงการหรือกิจกรรม เพื่อการคุ้มครองสิ่งแวดล้อมและอนุรักษ์ทรัพยากรในพื้นที่ ตลอดจนการให้ความช่วยเหลือทางกฎหมายแก่ประชาชนผู้ได้รับอันตรายหรือความเสียหายจาก มลพิษ รวมทั้งเป็นผู้แทนในคดีที่มีการฟ้องต่อศาลเพื่อเรียกร้องค่าสินไหมทดแทนหรือค่าเสียหายให้แก่บุคคลเหล่านั้น เป็นต้น

7. งานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

งานวิจัย เรื่องเครือข่ายความสัมพันธ์ทางสังคมขององค์กรป่าชุมชน พื้นที่ตำบลศิลาแลง อำเภอบัว จังหวัดน่าน โดยพระสุธรรม ธรรมพัฒนานนท์ (2540) ซึ่งทำการศึกษาถึงอุดมการณ์ในการสร้างเครือข่ายความสัมพันธ์ ทางสังคมขององค์กรป่าชุมชน ปฏิสัมพันธ์ วิถีปฏิบัติ และการแลกเปลี่ยนความรู้ เครือข่ายความสัมพันธ์ทางสังคมขององค์กรป่าชุมชน กลไก/เงื่อนไขทั้งภายใน ภายนอกชุมชนที่ทำให้เกิดเครือข่ายความสัมพันธ์ทางสังคมขององค์กรป่าชุมชน พบว่า

- อุดมการณ์ในการสร้างเครือข่าย ความสัมพันธ์ทางสังคมขององค์กรป่าชุมชน คือ การพึ่งพาอาศัยกันของคนในชุมชนในด้านต่างๆ โดยการรวมกลุ่มทำกิจกรรมร่วมกันในด้านป่าไม้ ซึ่งมีหลายชุมชนเกี่ยวข้อง จึงมีการรวมกลุ่มขึ้นในแต่ละชุมชนเพื่ออนุรักษ์ป่าไม้ และมีการเชื่อมโยงกันเป็น เครือข่ายช่วยเหลือกันไม่เฉพาะแต่กลุ่มอนุรักษ์ป่าไม้เท่านั้น แต่ยังรวมถึงองค์กร/กลุ่มอื่นๆ ด้วย
- เครือข่ายความสัมพันธ์ทางสังคมขององค์กรป่าชุมชน มีปฏิสัมพันธ์ วิถีปฏิบัติ และการแลกเปลี่ยนความรู้ระหว่างกัน โดยผ่านกิจกรรมทางสังคม เช่น พิธีกรรม ประเพณี และการติดต่อสื่อสาร ในสถานการณ์ต่างๆ ที่ทำให้ความสัมพันธ์เป็นไปอย่างต่อเนื่อง
- กลไก เงื่อนไข ที่ส่งเสริมความสัมพันธ์ ทางสังคมขององค์กรป่าชุมชน ได้แก่ ความสัมพันธ์ระหว่างผู้นำ กลุ่ม/องค์กร เครือญาติ กลุ่มอาชีพ และความสัมพันธ์กับภายนอก เช่น หน่วยงานราชการ และองค์กรพัฒนาเอกชน เพื่อการแลกเปลี่ยนความรู้และเพิ่มศักยภาพในการอนุรักษ์ทรัพยากรป่าไม้

งานวิจัยเรื่อง การกล่อมเกลางานสังคมในด้านการจัดการทรัพยากรของชาวเขาเผ่ากะเหรี่ยง โดย ศุภวัตร พานิชเจริญ (2536) ซึ่งได้ทำการศึกษาเกี่ยวกับ การกล่อมเกลางานสังคมในด้านการจัดการทรัพยากรธรรมชาติ ของชาวเขาเผ่ากะเหรี่ยง ในบ้านแม่หาร หมู่ที่ 4 ตำบลบ้านกาด อำเภอแม่สะเรียง จังหวัดแม่ฮ่องสอน พบว่า ในชุมชนกะเหรี่ยงมีวิถีชีวิต และ

การผลิตแบบยังชีพ มีระบบความเชื่อที่สัมพันธ์กับทรัพยากรธรรมชาติ ดิน น้ำ ป่า สามารถจำแนกได้เป็น 4 ระดับคือ ระดับจิตวิญญาณ ระดับชุมชน ระดับเครือญาติ และระดับครัวเรือน

ความเชื่อได้ถูกปลูกฝังลงในจิตวิญญาณของสมาชิกภายในชุมชน และมีการสืบทอดกระบวนการเรียนรู้ภายในชุมชน มาเป็นระยะเวลายาวนาน โดยมีแบบแผนการเรียนรู้ที่แตกต่างไปจากระบบการศึกษาสมัยใหม่ กล่าวคือ การเรียนรู้ของคนในชุมชนจะเกิดจากประสบการณ์ส่วนบุคคล ผ่านการปฏิบัติแบบลองผิด ลองถูก แนะนำมาแลกเปลี่ยนกันในระหว่างกลุ่มหรือชุมชน เพื่อสรุปเป็นบทเรียนและถ่ายทอดไปยังคนรุ่นหลังสืบทอดไป

สำหรับกระบวนการกล่อมเกล่าในชุมชนที่เกี่ยวข้องกับการจัดการทรัพยากรธรรมชาติ สารสำคัญอยู่ที่การให้ความสำคัญต่อคุณค่าของสิ่งแวดล้อมทางธรรมชาติที่มีผลต่อการดำรงอยู่ของชีวิต และการจัดความสัมพันธ์ระหว่างคนกับธรรมชาติที่มีความผสมกลมกลืนซึ่งกันและกัน และยังพบว่าในกระบวนการกล่อมเกล่าของชุมชนมีวิธีการในการถ่ายทอดความรู้ที่แตกต่างกันในแต่ละระดับ เช่น ระดับครอบครัว ระดับเครือญาติ การเรียนรู้ของคนในระดับนี้ เกิดจากการปฏิบัติงานร่วมกันในครัวเรือน ในไร่ในนาของพี่น้อง มีคนเฒ่าคนแก่หรือพ่อแม่ สอนโดยตรงผ่านการขับลำนำหรือการประกอบพิธีกรรมที่เกี่ยวข้องกับการเกิดและการตาย

ในระดับชุมชน วิธีการในการเรียนรู้ที่มีความสำคัญในการก่อให้เกิดการตระหนักรู้และมีจิตสำนึกในการอนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติ ก็คือ การร่วมพิธีกรรมที่สำคัญต่อชุมชนส่วนรวม คือการเลี้ยงผีขุนหัวขย การเลี้ยงผีเจ้าเมือง หรือการเลี้ยงผีฝ่าย ซึ่งในระดับชุมชนนี้กระบวนการเรียนรู้ ของคนในชุมชนมีความสัมพันธ์กับความเชื่อในระดับจักรวาลของชาวกะเหรี่ยงที่ว่าทรัพยากรธรรมชาติ ดิน น้ำ ป่าไม้ พืชพรรณธัญญาหารต่างๆ ทุกสิ่งทุกอย่างมีเจ้าของและคนเป็นเพียงส่วนหนึ่งของธรรมชาติ ดังนั้น เมื่อคนมีความจำเป็นจะต้องใช้ทรัพยากรธรรมชาติเพื่อการดำรงอยู่ของชีวิต ซึ่งจำเป็นต้องร้องขอ และบอกกล่าวต่อเจ้าของสิ่งต่างๆ เหล่านั้นโดยผ่านการประกอบพิธีกรรม

งานวิจัย การวางแผนแบบมีส่วนร่วม ของประชาชนเพื่อการพัฒนาท้องถิ่น โดย วิบูลย์ ตรีตัน (2539) ได้ทำการวิจัยเกี่ยวกับ การวางแผนแบบมีส่วนร่วมของประชาชนเพื่อการพัฒนาท้องถิ่น ในพื้นที่ บ้านน้ำย้อย หมู่ที่ 10 ตำบลนครเจดีย์ อำเภอป่าซาง จังหวัดลำพูน เพื่อศึกษาเงื่อนไข และข้อจำกัดที่ชุมชนจะมีส่วนร่วมในการวางแผนพัฒนาท้องถิ่นพบว่า

- กระบวนการวางแผนแบบมีส่วนร่วม เพื่อการพัฒนาท้องถิ่น มี 5 ขั้นตอน คือ การชี้ชัดปัญหา การวิเคราะห์ปัญหา การวางแผนพัฒนา การดำเนินกิจกรรม และการประเมินผล

กลุ่มที่เข้าร่วมทุกกระบวนการได้เรียนรู้กระบวนการพัฒนาท้องถิ่นตามสภาพปัญหา และความต้องการของตนโดยตนเองเป็นผู้กำหนด

- กระบวนการวางแผน แบบมีส่วนร่วมที่ชุมชนเป็นผู้มีอำนาจตัดสินใจ และควบคุม ความเป็นไปได้สามารถจะนำไปใช้ในกระบวนการพัฒนาท้องถิ่นของชุมชน เพื่อเพิ่มศักยภาพการแก้ปัญหาของชุมชนได้

- เงื่อนไขที่ส่งผลต่อการมีส่วนร่วมของประชาชน ในกระบวนการวางแผนพัฒนา แบบมีส่วนร่วมที่สำคัญคือ โอกาสและอำนาจของประชาชนในการที่จะกำหนดแนวทาง และการดำเนินการแก้ปัญหาของตนเอง

- ข้อจำกัดที่ส่งผลต่อการมีส่วนร่วมของประชาชนในกระบวนการวางแผน คือ ขาด การส่งเสริม สนับสนุน จากนักพัฒนาหรือเจ้าหน้าที่ของรัฐที่เข้าใจ แนวคิดการทำงานร่วมกับ ชุมชนแบบมีส่วนร่วมในลักษณะที่ให้โอกาส และให้อำนาจแก่ชุมชนในการตัดสินใจ และ อำนาจในการควบคุมการดำเนินงานพัฒนาของตน

งานวิจัยเรื่อง ปฏิสัมพันธ์ทางสังคมของเครือข่ายป่าชุมชน โดยชัยวุฒิ เจริญสุข (2544) ได้ทำการศึกษาถึงลักษณะปฏิสัมพันธ์ทางสังคมของเครือข่ายป่าชุมชน และเงื่อนไข ปัจจัยที่ส่งผลต่อปฏิสัมพันธ์ทางสังคมของเครือข่ายป่าชุมชน พบว่า

1. ปฏิสัมพันธ์ทางสังคมของเครือข่ายป่าชุมชนเป็นกระบวนการทางสังคม พบได้ 3 ลักษณะ

- 1.1 ลักษณะธรรมชาติ ปฏิสัมพันธ์ลักษณะนี้เกิดขึ้นได้ตลอดเวลา ทุกสถานที่ แล้วแต่โอกาส ซึ่งสมาชิกเครือข่ายอาจจะพบกันโดยความบังเอิญ เนื้อหาสาระในการ แลกเปลี่ยนจะมีความหลากหลายและขึ้นอยู่กับความสนใจของคนในขณะนั้น เช่น การจัดการ ป่าชุมชนหรือเรื่องอื่นๆ ที่ผสมผสานกัน เป็นวิถีชีวิตส่วนหนึ่งของชุมชนซึ่งมีโอกาส ปฏิสัมพันธ์ระหว่างกันค่อนข้างมาก

- 1.2 ลักษณะกึ่งทางการ เป็นการพบปะที่สมาชิกเครือข่ายอาจจะมีนัดหมายล่วงหน้าหรือบังเอิญพบกัน การพบประพุดคุยจะเป็นกลุ่มย่อย เนื้อหาสาระเกี่ยวกับการ จัดการป่าของชุมชน เหตุการณ์เกี่ยวกับป่าภายนอกชุมชนของตนเองแต่เป็นชุมชนเครือข่าย และ จะมีบุคคลที่แสดงพฤติกรรมเป็นประธานคอยควบคุมบรรยากาศให้เป็นไปตามแนวคิดหรืออยู่ ในกรอบเนื้อหาที่มีแนวคิดร่วมกันแต่จะไม่มีกั้นบันทึกให้ข้อตกลง หรือข้อยุติเพื่อนำไปสู่ การปฏิสัมพันธ์ครั้งต่อไป

1.3 ลักษณะทางการ ปฏิสัมพันธ์ลักษณะนี้จะมีสมาชิกเครือข่ายร่วมปฏิสัมพันธ์มากเพราะมีการกำหนดวาระและเนื้อหาที่เกี่ยวข้องกับสมาชิกและชุมชน เช่นในเรื่องของกฎระเบียบ แนวทางดำเนินการเกี่ยวกับป่าชุมชน หรือข้อตกลงร่วมกันในการจัดกิจกรรม ซึ่งการปฏิสัมพันธ์แบบนี้สมาชิกจะมีการแลกเปลี่ยนระหว่างกันน้อยกว่า เนื่องจากจะต้องแสดงข้อคิดเห็นได้ตอบกับผู้ดำเนินการ ผู้นำหรือผู้ที่มีบทบาทเป็นส่วนใหญ่

2. เงื่อนไขปัจจัยที่เกี่ยวข้องกับการปฏิสัมพันธ์ทางสังคมของเครือข่ายป่าชุมชนได้แก่ ลักษณะพื้นที่ทางภูมิศาสตร์ที่เชื่อมต่อกันในลักษณะป่าผืนเดียวกันมีเส้นทางคมนาคมที่สะดวกและง่ายต่อการไปมาหาสู่กัน ความสัมพันธ์ทางเครือญาติทำให้ง่ายต่อการปฏิสัมพันธ์ต่อกันทั้งทางตรงและทางอ้อม ความเป็นเพื่อนและเพื่อนบ้านใกล้ชิดกันทำให้โอกาสปฏิสัมพันธ์กันมีมากและบ่อย การมีอาชีพเดียวกันทำให้ได้พบปะพูดคุยในเรื่องเดียวกันเกี่ยวข้องกันตลอด ผู้นำทั้งที่เป็นทางการและธรรมชาติมีความสัมพันธ์กันดี เป็นผู้นำที่มีคุณธรรม เห็นประโยชน์ส่วนรวมมากกว่าตนเองและพวกพ้อง การมีผลประโยชน์ร่วมกันของสมาชิกในชุมชน ไม่ตักตวงผลประโยชน์ส่วนตน การได้รับข่าวสารข้อมูลหลากหลายรวดเร็ว ตรงกับสถานการณ์จริง และการได้รับแนวคิด การสนับสนุนจากองค์กรภายนอก เช่น องค์กรพัฒนาเอกชนหรือองค์กรท้องถิ่นอื่นๆ

กรอบแนวคิดการวิจัย

จากทฤษฎี แนวคิด และผลการวิจัยที่เกี่ยวข้องดังกล่าว ผู้วิจัยได้นำมากำหนดเป็นกรอบในการศึกษาถึง การจัดการทรัพยากรธรรมชาติของเครือข่ายลุ่มน้ำ การจัดการทรัพยากรธรรมชาติมีความหมายถึงการป้องกันฟื้นฟู ดูแลรักษา การใช้ประโยชน์ และการจัดการความขัดแย้งอันเนื่องมาจากการใช้ประโยชน์ทรัพยากรธรรมชาติของชุมชนและระหว่างชุมชน การดำเนินการดังกล่าวชุมชนไม่ได้ดำเนินการโดยลำพังแม้ปัญหานั้นจะเกิดขึ้นเฉพาะภายในชุมชนเองก็ตาม การดำเนินการต่างๆ ชุมชนได้อาศัยความสัมพันธ์ทั้งระหว่างสมาชิกในชุมชนระหว่างชุมชน และองค์กรภายนอกชุมชนทั้งภาครัฐและเอกชนร่วมในกระบวนการดำเนินงานโดยขึ้นอยู่กับบริบทของเหตุการณ์นั้นๆ เพื่อเป้าหมายในการพัฒนาคุณภาพชีวิตและการดำรงอยู่ของชุมชน ตลอดจนสิทธิและการยอมรับในการบริหารจัดการและใช้ประโยชน์จากทรัพยากรธรรมชาติขององค์กรชุมชน เครือข่ายองค์กรชุมชนภายใต้ความสัมพันธ์กันในระบบนิเวศลุ่มน้ำ ที่ร่วมกันในวางแผนและดำเนินการจัดการทรัพยากรธรรมชาติ จะส่งผลให้ทรัพยากรธรรมชาติคงความอุดมสมบูรณ์ และในขณะเดียวกันยังช่วยเสริมสร้างความเข้มแข็งและพัฒนาศักยภาพขององค์กรชุมชน